

QURAN
və
ELMİ TƏFƏKKÜRÜN İNŞASI

Çevirən: Elmin Aliyev

ÖN SÖZ

Müasir dövrdə insanların həyat tərzini istiqamətləndirməsi baxımından iki sahənin böyük təsirə malik olduğunu görürük. Bunlardan biri din, digəri elmdir. Bu iki sahənin bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etdiyini də, aralarında ümumiyyətlə hər hansısa əlaqənin olmadığını da, müsbət bir əlaqənin mövcudluğunu da müdafiə edənlər vardır. Biz - tədqiqatlarının böyük əksəriyyəti elm-fəlsəfə-din münasibətləri ətrafında cərəyan edən elm adamları - bu üç yanaşmadan sonuncusunun doğru olduğu qənaətinə deyik. Ancaq bununla yanaşı, “Hansı dindən və hansı elmdən söhbət gedir?” – sualına veriləcək cavabın böyük əhəmiyyət daşdığını və izah edilməsinin vacibliyini də xatırlatmaq məcburiyyətindəyik. Dinlərin və elmin öz daxilində bir-birindən fərqli izahlar mövcuddur ki, elm-fəlsəfə-din münasibətləri kontekstində bu fərqliliklərin müəyyən edilməsi olduqca mühümdür.

Burada, elm-fəlsəfə-din münasibətləri üst başlığı altındakı bir mövzu, İslam dininin əsas qaynağı olan Qurani-Kərim çərçivəsində dəyərləndiriləcəkdir. Quranın məzmununun elmi fəaliyyətlə necə bir münasibət yaratdığını müəyyənləşdirmək bu kitabın əsas məqsədidir.

Bunu, Quranın təqdim etdiyi teist dünyagörüşü ilə müasir elm aləmində geniş yayılmış naturalist-ateist yanaşmanın müqayisəsi əsasında ortaya qoymağa çalışacağıq. Müsəlmanların əsas dini qaynağı olan Quran öz məzmunu etibarilə bəşəriyyət üçün bir şüurun formalaşdırılmasını hədəfləyir. Bundan başqa, elmi fəaliyyətlərimizi şüurumuzda mövcud olan postulatlar ilə reallaşdırırıq və bütün fəaliyyətlər kimi elmi fəaliyyət üçün də motivasiya lazımdır. Kitabda məhz bu iki nöqtəyə diqqətinizi cəlb etmək istədik: Birincisi, Qurani-Kərimin elmi fəaliyyət üçün lazım olan postulatları təşəkkül etdirməsidir. İkincisi isə onun yaratdığı motivasiyanın insanı öz həyatında elmi fəaliyyətə yer ayırması üçün şövqləndirməsidir. Quranın sözü gedən postulatlar ilə münasibəti – bizə məlum olduğu qədər daha əvvəl tədqiq edilmədiyi üçün – bu araşdırmamızın özünəməxsusluğunu təşkil edir.

Qeyd edək ki, Quranın məzmunu haqqında yuxarıdakı hipotezimizin, müsəlmanların bu məzmunu uyğun davrandıqlarına dair bir iddianı əhatə etmədiyi nəzərə alınmalıdır. Müsəlmanların elmi mövzularla bağlı uğurlu və uğursuz dövrləri, bu dövrlərin səbəbləri, bütün bu dövrlərdə Quranın təsirinin hansı miqyasda olduğu başqa tədqiqat əsərlərinin mövzudur. Həmin əsərlərdə bu

kitabda önə sürülən fikirlərin müzakirəsi əlbəttə ki, ehtimal daxilindədir. Buna baxmayaraq xüsusilə vurğulamaq istəyirik ki, bu kitabdakı müddəalar sadəcə Quranın məzmunu ilə bağlıdır.

Digər çalışmamızı əldə etmək, habelə bu kitabla bağlı təklif və tənqidlərini bizə çatdırmaq istəyən şəxslər www.canertaslaman.com və www.enisdoko.com internet adreslərinə müraciət edə bilərlər. Bu kitabla maraqlanan dəyərli oxuyucularımız olan sizlərə, ələlxüsus da kitabın ərsəyə gəlməsinə töhfə vermiş “Kalam Research &Media”ya və Fatih Fidana təşəkkür edirik.

GİRİŞ

Bu kitabda İslam kontekstindəki elm-din münasibətlərini fəlsəfi prizmadan tədqiq etməyə çalışacağıq. Və bu zaman İslam dini haqqındakı fikirlərimizi İslamın əsas qaynağı olan Qurani-Kərim ilə məhdudlaşdıracağıq. Əlbəttə, Qurani-Kərim müsəlmanlar üçün əsas qaynaq mahiyyəti daşıyır. Ancaq tarixi reallığı nəzərə alsaq, müsəlmanların elmi təfəkkürə qarşı münasibətlərinin formalaşmasında Quran ilə yanaşı başqa faktorlar da xüsusi təsir gücünə malik olmuşdur. Müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşanan hadisələr, məzhəb mərkəzli fikirlər, hədis qaynaqları, siyasi liderlər, ideoloqlar, təsəvvüf cərəyanları, Quranın müəyyən buyruqlarına (məsələn, fiziki ibadətlərlə bağlı olanlara) digərlərinə nisbətən daha üstün bir keyfiyyət qazandıran yanaşma tərzləri məhz belə faktorlardandır. O halda, sadəcə Quran çərçivəsində aparılan bir araşdırma müsəlmanların elmi təfəkkürə qarşı münasibətinin tarixi panoramasını bütün təfərrüatı ilə əks etdirə bilməz. Buna baxmayaraq, müsəlmanlar nəzdindəki nüfuzuna nəzərən Quranın məzmunu ilə elmi fəaliyyət arasındakı əlaqənin müəyyənləşdirilməsinin İslam dininin elmi təfəkkürə qarşı münasibətinin başa düşülməsi baxımından əhəmiyyəti də aydındır.

“Quran-elm münasibətləri” deyildiyi zaman əksəriyyət etibarilə ağılımıza gələn ilk şey Quranın məzmununun elmi nəzəriyyələrlə birlikdə dəyərləndirilməsidir. Məsələn, “Big Bang” və təkamül nəzəriyyələrindən İslam inancı çərçivəsində bəhs olunacağını düşünürük. Eyni şəkildə, Quran ayələrində kainatın genişlənməsinə, ana bətnindəki uşağın inkişaf mərhələlərinə dair işarələrin olub-olmaması tərzində Quran ifadələrinin elmi kəşflərlə müqayisə ediləcəyini zənn edirik. Ya da Quran mətninin tarixdə oynadığı rola əsasən IX-XIII əsrlərdə müsəlmanların elm və fəlsəfədə dünyanın ən qabaqcıl sivilizasiyasını qurması haqqında düşünürük. Şübhəsiz ki, bu mövzulardan hər birinin əhəmiyyətli olduğu qənaətdəyik və digər araşdırmalarımızda bunlarla bağlı fikirlərimizi verməyə səy göstərmişik. Bu kitabımıza gəldikdə isə, sözügedən mövzulardan heç biri diqqət mərkəzində olmayacaq. Burada Quranın formalaşdırdığı bəşəri şüur səviyyəsinin elmi fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün nə qədər əlverişli olduğu müzakirə ediləcəkdir.

İslam inanişına görə Qurani-Kərim Allahın Hz. Muhəmməd vasitəsi ilə insanlara göndərdiyi bir mesajdır. Bu mesajda Allah mərkəzli bir varlıq anlayışı (ontologiya), ölümdən sonrakı həyat haqqındakı müddəalar, bu mesajın tarix boyu

göndərilmiş bənzər mesajlar zəncirinin bir halqası olduğuna dair izahatlar, keçmiş dövrlərdə yaşayan xalqlarla bağlı ibrətamiz hekayələr, əxlaqi buyruqlar, vacib qılınmış ibadətlərə və qadağan olunmuş davranışlara dair məlumatlar əhatə olunmuşdur. Bu mətnin iki əsas məsələni müəyyənləşdirdiyi qeyd oluna bilər: Birincisi, insan şüurunda nəyə və necə inanılacağı, ikincisi isə həyatda nəyin edilib-edilməyəcəyidir. Analoji olaraq elmi fəaliyyətin də iki cəhəti vardır: Bunlardan birincisi şürumuzadakı inanışlar, ikincisi isə onun həyatda reallaşdırılan bir akt olması ilə bağlıdır. Quran və elm arasındakı münasibətləri aydınlaşdırarkən bu cəhətlərdən hər ikisi üzərində dayanacağıq. Birinci fəsil bu mülahizələrdən ilkinə, ikinci fəsil isə digərinə həsr olunmuşdur.

Birinci fəsildə Quranın öz məzmun və varlıq anlayışı əsasında formalaşdırdığı bəşəri şüur ilə elmi fəaliyyət arasındakı münasibət tədqiq ediləcəkdir. Bu zaman elmi fəaliyyət üçün şüurda mövcud olan postulatların Quran tərəfindən dəstəkləndiyinə dair hipotezimizi ortaya qoyacağıq.¹ Kitabı qələmə alarkən Quran və elm

---

¹Quranın təqdim etdiyi varlıq anlayışının elmi fəaliyyət üçün lazım olan postulatları dəstəkləməsi, bu postulatların Qurana inanan hər bir şəxs tərəfindən qəbul etməsi demək deyil. Qurana inanan bir şəxsin teist inanc və Quranın məzmunu ilə bu postulatlar arasındakı əlaqəni qura bilməməsi, ya da elmi

münasibətini postulatlar kontekstində tədqiq edən bir araşdırmaya rast gəlmədik; kitabımızın məzmununun bu baxımdan özünəməxsusluq ifadə etdiyinə və sözügedən fəslə xüsusi diqqət yetirilməsinin vacibliyinə inanırıq.

“Postulat” məfumu bəzilərinə görə şərtilik və qeyri-obyektivlik kimi mənfi mənalara ifadə edilir. Nəzərinizə çatdırmalıyıq ki, biz bu məfumu qeyd edilən mənfi mənalarda deyil, əksinə elmi fəaliyyəti dəstəkləyən şüur halları ilə əlaqələndirərək işlədirik. Postulatlardan irəliləyən səhifələrdə bəhs edərkən onlara nə üçün belə mənə yüklədiyimiz asanlıqla başa düşüləcəkdir. Ömrümüz boyu bu və digər yollarla bəzi fikirlər əldə edirik, daha sonra onlar postulatlar olaraq şüurumuza yerləşirlər və bir çox hadisəni məhz bu postulatlarla dəyərləndiririk. Hansısa hadisə ilə qarşılaşdıqında, bu hadisənin başa düşülməsinə imkan verən bütün postulatları tədqiq etməyə heç kim qadir deyil. Buna görə də daha əvvəl əldə etdiyimiz müəyyən qənaətlər sonrakı hadisələri dəyərləndirmək üçün “postulat”

---

fəaliyyət üçün bu postulatların zəruriliyinin fərqiində olmaması mümkündür. Digər tərəfdən bu şəxsin elmi fəaliyyətlə ümumiyyətlə heç bir əlaqəsinin olmaması da ehtimal daxilindədir. Bizim qənaətimizə görə, Quranın doğruluğuna inanmağın məntiqi nəticəsi şüurda elmi fəaliyyətləri dəstəkləyən postulatların qəbul edilməsi olmalıdır. Bu məntiqi zərurətin hansı ölçüdə yerinə yetirildiyi məsələsi isə bu kitabın mövzusunun hüdudları xaricindədir.

funksiyası daşıyırlar. Məsələn, əvvəlcə dünyanın ellipsvari olduğunu öyrənirik. Daha sonra bir çox hadisəni dəyərləndirərkən bu məlumat şüurumuzda mövcud olur və mövsümlərin dəyişməsi kimi təbiət hadisələrini bu “postulat”dan hərəkətlə başa düşürük. Postulatların doğru və yanlış olması mümkündür. Məsələn, dünyanın ellipsvari olduğuna dair məlumatın doğru postulat olduğu qənaətdəyik. Digər tərəfdən, təbii prosesləri Aristotel fizikasına əsasən dəyərləndirənlər daşın yerə düşməsini “hər şey öz təbii yerinə doğru hərəkət edir” postulatından hərəkətlə izah edirlər. Halbuki, bu postulat korrektə olunmuş və müasir fizika ondan imtina etmişdir. Postulatların dəyişməsi mümkündür, onlarla nəzərdə tutulan kor-koranə inanclar deyil (kor-koranə inanclar olması da ehtimal daxilindədir). Bunlar sadəcə doğruluğu əvvəlcədən təsdiq edilmiş məlumatlardır və hər yeni məlumat qarşısında bütün biliklərimizi yoxlamaq iqtidarına sahib olmadığımız üçün hadisələrə qiymət verərkən – fərqiində olsa da, olmasaq da – postulatlarla düşünürük. Doğru postulatlar doğru dəyərləndirmələr doğurduğu halda, yanlış postulatlar növbəti yanlışlar silsiləsinə səbəb olur. Sonsuz sayda əsaslandırma mümkün olmadığı üçün heç bir düşüncə sistemi postulatlırsız mövcud ola bilməz. Bütün elm sahələri, o sahənin əsası olaraq qəbul edilən

postulatlar üzərində qurulur. Əksər insanların ən etibarlı elm sahələri hesab etdiyi məntiq, arifmetika və həndəsə “aksiom” adı verilən postulatlara istinad edir. Bu elm sahələri içərisindəki bütün isbatlar sözügedən postulatlar vasitəsilə əldə edilir. Analoji yolla, burada təqdim etdiyimiz postulatlar da elmin öz nəticələrini əsaslandırıdığı başlıca aksiomlar olaraq qəbul edilə bilər.

Burada müraciət etdiyimiz təhlil sosioloji, psixoloji, pragmatik, ənənəvi təsirlərdən mücərrədləşdirərək ideallaşdırdığımız bir şüurun Quranın təqdim etdiyi paradigma çərçivəsində necə postulatlar qazanacağı və motivasiya əldə edəcəyi ilə bağlıdır. Digər bir ifadə ilə rəasional olmayan bütün təsirlərdən təmizlənməmiş, sadəcə Quranın formalaşdırdığı ideal rəasional bir şüurun sahib olacağı postulatları və qazanacağı motivasiyaları müəyyən etmək cəhdi buradakı əsas hədəfimizdir. Quranın məzmununun elmi fəaliyyətlərlə münasibətini məhz bu yanaşma əsasında başa düşməyə çalışacağıq.

Quranın mesajı həm bir araşdırma və tədqiqat prosesi nəticəsində, həm də belə bir tədqiqat olmadan qəbul edilə bilər. Bizim fikrimizcə araşdırma və tədqiqat prosesinə istinad edən bir inanc daha məqbuldur. Ancaq dini inancın sözügedən proses olmadan qazanılması faktı tez-tez

təsadüf edilən bir reallıqdır. Hər iki halda, Quran mesajını qəbul edən bir şəxsin şüuru teizmin (təktanrılı inancın; “monoteizm” ilə eyni mənada istifadə edirik) varlıq anlayışına əsasən formalaşır. Bu varlıq anlayışına görə Allah təkdir (Vahid), əzəlidir (Əvvəl), rasionaldır (Alim, Hakim), çox qüdrətlidir (Qadir), mərhəmətlidir (Rəhman), bütün məxluqların mövcudluğu və varlığı Onun təminatı ilə davam edir. Aşağıda göstərəcəyimiz kimi elmi fəaliyyət zamanı şüurun malik olması zəruri olan bir çox mühüm postulat teist varlıq anlayışı tərəfindən dəstəklənir. Qeyd edək ki, Quranın öyrətdiyi teist varlıq anlayışının bu postulatları dəstəkləməsini nəzərə alsaq, sözügedən varlıq anlayışının qəbul edilməsi baxımından Yəhudilik və Xristianlıq kimi dinlərlə İslamın əsas qaynağı olan Quran arasında fərq yoxdur. Bu mövzularda Quranın da əhatə olunduğu teist yanaşmalar ilə naturalizm (ateizm, materializm)² arasında fərqlin

---

² “Ateizm” Allahın varlığını inkar edən fəlsəfi düşüncədir. “Naturalizm (təbiətçilik)” təbiət, yəni maddi enerji ilə kosmos-zaman xaricində heç bir şeyin mövcud olmadığını iddia edən fəlsəfi düşüncə tərzidir. Naturalistlər fiziki bir varlıq olmadığı üçün Allahın mövcudluğunu qəbul etmirlər. Bütün naturalistlər ateistdir, ancaq bütün ateistlər naturalist olmaq məcburiyyətində deyil. Çünki bir şəxsin Allaha inanmasa da başqa fəvqəltəbii varlıqlara inanması mümkündür. Buna baxmayaraq, demək olar ki, bütün məşhur ateistlər naturalistdir. “Materializm” təbiətin əsasını maddənin təşkil etdiyini və şüur halları, idrak daxil olmaqla kainatdakı

müəyyən edilməsi vacibdir. Bəzi hallarda isə Quranda digər teist paradıqmalara nisbətən daha çox ön plana çıxan və ya digər teist inanc sahiblərində olmayan bəzi xüsusiyyətlərin mövcudluğuna diqqət yetirilməlidir.

Elm üçün vacib olan postulatların Quranın formalaşdırdığı şüur halı tərəfindən dəstəkləndiyini yeddi postulata nəzər yetirərək göstərəcəyik:

Birincisi, kainat rasiona, dərk edilə bilən bir quruluşa sahibdir. Kainatın rasiona, yəni dərk edilə bilən bir quruluşda olduğuna dair postulata sahib olmadıqları təqdirdə elm adamlarının elmi fəaliyyətə başlamalarının heç bir mənası olmaz.

---

bütün proseslərin maddədən qaynaqlandığını iddia edən fəlsəfi düşüncədir. Materializm bu mənada naturalizmlə yaxından bağlıdır. Ancaq, təxminən bütün materialistlər ateist olsalar da materializm ateizmi zəruri etmir. Bir şəxsin Allaha inanmaqla yanaşı kainatdakı bütün proseslərin maddi olduğuna inanması mümkündür. Ancaq Allah maddi bir varlıq olmadığı üçün belə bir fərqləndirmə aparana rast gəlmək çətindir və özünü materialist adlandıran hər kəs əslində ateist olduğunu da düşünür. Mahiyyət etibarilə fərqli olmalarına baxmayaraq ateizm, materialim və naturalizm məfhumları çox geniş bir kütlə tərəfindən sinonim kimi istifadə edilir. Müasir dövrimüzdə olduğu kimi tarixdəki məşhur ateistlərin, demək olar ki, hər biri bu üç xüsusiyyətlə də xarakterizə edilə bilər. Bu baxımdan, bu kitabda istifadə etdiyimiz “naturalizm” ifadəsini “ateizm və materializm” şəklində də qəbul edə bilərsiniz.

İkincisi, insan şüuru kainat haqqındakı doğru bilikləri əldə etməyə qadirdir. Şüurun həqiqətləri əldə etmə bacarığının mümkünlüyü qəbul edilməsə elmi cəhdlər mənasız olar.

Üçüncüsü, elmi fəaliyyətin obyektı olan kainatın kəşf edilməsi mümkündür. Kainatın quruluşunun kəşf edilməsinin mümkünlüyü qəbul edilmədiyi təqdirdə də elmi fəaliyyət öz mənasını itirir.

Dördüncüsü, elmi fəaliyyət nəticəsində əldə edilən qanunlar ümumbəşəridir. Əgər elm adamları kəşf etdikləri qanunların dünyanın müxtəlif bölgələrində fərqli olacağını və dövrlərə görə dəyişəcəyini düşünsəydilər bu qanunların kəşfinə yönəlmiş fəaliyyət öz mənasını itirərdi.

Beşincisi, elmin obyektı olan kainatın, maddə və canlıların tədqiqinə sərf edilən əmək dəyərlidir. Əgər görəcəyiniz işin ona sərf olunacaq əməyə və zamana dəymədiyini düşünsəniz, bu fəaliyyəti dəyərsiz hesab etsəniz ona heç başlamazsınız.

Altıncısı, kainat haqqında məlumat toplamaq baxımından müşahidə əhəmiyyətlidir. Əgər masa arxasında, sırf əqli mühakimə yolu ilə elmlə məşğul olmanın mümkünlüyünü düşünsək, elmi uğurların ən mühüm köməkçisi olan müşahidəyə lazımı

səviyyədə müraciət edilməz. (Məsələn, bu maddə Quranın müşahidəyə dəvət etməsi kimi xüsuslarla bağlıdır və bu bəndin bütün teist inanclar tərəfindən dəstəklənmədiyinə diqqət yetirilməlidir.)

Yeddincisi, aləmin idrak edilməsində riyaziyyatın böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər kainatı başa düşməyə çalışarkən riyaziyyatdan faydalanmasanız, kainata lazımı səviyyədə nüfuz edə bilməzsiniz və keçmişdə yaşananlardan hərəkətlə gələcəyi proqnozlaşdırmanız mümkün olmaz.

Əlbəttə, bu postulatlar əsasən elmi fəaliyyətlərlə məşğul olan bir çox naturalist (ateist və ya materialist) vardır. Ancaq Qurana inananlar (əksər maddələrdə digər teistlər) üçün elmi fəaliyyətə başlayarkən bunlara inanmağın rəşional əsasları mövcuddur. Əlbəttə bizim əsas məqsədimiz Quran və elmi fəaliyyət arasındakı münasibəti dəyərləndirməkdir. Ancaq Quranın teist bir varlıq anlayışı formalaşdırdığını nəzərə alsaq, qeyd edilənlərdən böyük bir qismi teizm-elmi münasibətləri kontekstində də əhəmiyyətlidir.

Kitabın ikinci fəslində Quranın elmi fəaliyyət üçün necə motivasiya yaratdığı göstəriləcəkdir. Dünyada geniş kütlələr üzərində böyük nüfuz malik olan heç bir dini mətnə kainatı, canlı və

cansız varlıqlar ilə təbiəti tanımağa, bunlar haqqında dərinlən düşünməyə, təbiətdəki fenomenlərdən nəticələr çıxarmağa Qurandakı qədər sıx təşviq edilməmişdir. Qısacası, bu fəsildə qeyd edilənlərə nəzərən Quranın digər mətnlərdən daha fərqli bir statusa malik olduğuna diqqət yetirilməlidir. Quran nöqtəyi-nəzərilə kainatın dərinə istiqamətlənmiş hər cür fəaliyyət Allahın güc, qüdrət və sənətini görməyə, axirəti yaratmasının nə qədər asan olduğunu anlamağa xidmət edir. Yəni, kainatı tanımaq Allahı tanımaq üçün bir vasitədir. İslam baxımından Allahı tanımaq insan üçün ən mühüm hədəfdir və elmi fəaliyyət bu hədəfə xidmət edən faydalı işdən ibarətdir. Eyni şəkildə bu fəaliyyət Allahın bir çox Quran ayəsindəki əmrlərinin yerinə yetirilməsi deməkdir. İslami anlayışı qəbul edən bir fərd üçün bunlar ən yüksək səviyyədə motivasiya qaynaqlarıdır. Öz dövrünün qabaqcıl astronomu və riyaziyyatçısı əl-Battani (858-929) elmi fəaliyyətlərinə belə bir motivasiyanın hakim olduğunu bu ifadələrlə qeyd edir:

“Astronomiyaya dair fenomenlərə diqqət yetirib, müşahidə edərək və onlar haqqında dərin təfəkkürə dalaraq Allahın birliyini isbat etmək, Yaradanın gücünün əhatə dairəsini, sonsuz hikmət

sahibi olduğunu və incə dizaynını görmək mümkündür.”³

Təbii ki, elmi fəaliyyət üçün Quran mərkəzli motivasiyanın xaricində pul, şöhrət və xarizma kimi başqa motivasiya vasitələri də vardır. Sözügedən digər motivasiya qaynaqlarının elmi fəaliyyətə təşviq gücü hamımıza məlumdur və bir müsəlmanın bu tərz motivasiyalara malik olmasında heç bir problem yoxdur. Ancaq Quran mərkəzli paradigma içərisində, Allahı tanımaq və Allahın əmrlərini yerinə yetirmək daha mühüm hədəfdir və bu baxımdan bir müsəlman üçün daha üstün motivasiya qaynağıdır.

---

³əl-Battani, əl-Zij əs-Sabi.

1. KAINAT RASIONAL, DƏRK EDİLƏ BİLƏN QURULUŞA SAHİBDİR

Elmi fəaliyyət xarici aləmlə bağlı hadisələri müşahidə və təcrübə prosesləri ilə əsaslandırılmış üsullarla kəşf etmək məqsədi daşıyır. Onun əsas postulatlarından biri kainatın rasional, dərk edilə bilən bir quruluşa sahib olmasıdır. Kainatın dərk edilməsinin mümkünlüyü, onun insan şüuru tərəfindən başa düşülə biləcək bir struktura, digər bir deyişlə qanunlara sahib olmasından asılıdır. Əgər kainat nizamsız, xaotik bir quruluşda olsaydı, ya da kainatdakı nizam insan şüurunun hüdudlarını aşacaq qədər qarışıq olsaydı, yəni əsas quruluşun məntiqi bizim idrakımızın hüdudlarından kənar qalsaydı elmi fəaliyyət qeyri-mümkün olardı. “Kainatın rasional, dərk edilə bilən bir quruluşda olması” elmin əsas postulatlarından olmaqla yanaşı, kainatın ən dərin müəmmalarından biridir. Elmi fəaliyyət prosesində şüurumuzun belə müəmmalı bir postulata sahib olduğu çox insanın heç ağına da gəlməyib. Buna baxmayaraq sözügedən müəmma qarşısında təəccüblərini gizlədə bilməyən məşhur elm xadimləri də kifayət qədərdir. Məsələn, məşhur fizik Albert Eynşteyn kainatın dərk edilə bilən bir quruluşda olmasına dair bunları deyir:

“Kainatın həqiqi sirri onun dərk edilməsinin mümkünlüyüdür... Onun dərk edilə bilməsi həqiqətən bir möcüzədir.”⁴

Eynşteyn ilə yanaşı bəzi elm xadimləri və filosoflar da kainatın rasionel quruluşda olmasının elmi fəaliyyətə imkan verən qeyri-adi bir fenomen olduğuna diqqəti cəlb etmişlər. Baxmayaraq ki, kainatın rasionel və dərk edilə bilən quruluşda olması əksər elm xadimlərinin, üzərində düşünmədən qəbul etdikləri bir postulatdır. Alimlər öz tədqiqatlarına bu postulatdan hərəkətlə başlayırlar, ancaq bir çox elm adamı şüurlarında belə bir postulatın mövcudluğunun fərqinə də varmır. Yəni alimlərin böyük əksəriyyəti “Niyə xaos yox, təbiət qanunları var?” və ya “Kainatın rasionel, dərk edilə bilən quruluşda olması necə mümkündür?” şəklindəki böyük əhəmiyyətə malik sualların mövcud olduğunu düşünmədən öz fəaliyyətlərini həyata keçirmiş və keçirməyə davam edir. Ancaq fərqində olsalar da, olmasalar da elm adamları kainatın rasionel, başa düşülən bir quruluşda olmasını şüur altında bir postulat olaraq qəbul edərək elmi fəaliyyətlə məşğul olurlar. Bu postulat olmasa alimlərin kainata, maddəyə, canlılara diqqət yetirərək onları başa düşməyə

---

⁴ Alice Calaprice, **The Quotable Einstein**, Princeton: Princeton University Press, 1996, s. 197.

çalışması mənasız bir cəhd olardı. Əgər qarşınızdakı dərk edilməyən bir varlıqdırsa, nəyi dərk edə bilərsiniz?

Quran teist varlıq anlayışını başlıca mesaj olaraq təqdim edir. Kainatın ülvî bilik və qüdrət sahibi olan Allah tərəfindən yaradıldığını bildirir. Quranda Allah haqqında qeyd edilən “alim” və “həkim” kimi atributlardan və bütün Qurana yayılmış şəkildə Allahı vəsf edən ifadələrdən belə çıxır ki, Allah rəşional bir varlıqdır. İslamın daxilində məzhəblərəarası bir çox ixtilaf olarsa da bu mövzuda ən kiçik ixtilaf yoxdur (bu eyni zamanda bütün teistlər tərəfindən də qəbul edilir). Qurani oxuyan hər müsəlmanın şüuru rəşional bir Allahın yaratdığı kainat təsəvvürünə görə formalaşır. Elmlə maraqlanmağa başladığı, müşahidə və təcrübəyə müraciət etdiyi, kainatdakı fenomenləri dərk etməyə çalışdığı andan etibarən bu şəxsin şüurundakı kainat təsəvvürünün ondan ayrılmaması da təbii haldır. Madam ki, kainat rəşional bir varlıq olan Allah tərəfindən yaradılıb, o halda bu Yaradanın yaratdığı şeyin rəşional varlıqlar tərəfindən dərk edilməsi də mümkündür, burada təəccüblənməyə heç bir əsas yoxdur.

XVII əsrdə modern elmin və fəlsəfənin banisi olaraq qəbul edilən Dekart təbiət qanunlarını kəşf etməklə Allahın kainata qoyduğu qanunları dərk

edəcəyini vurğulamış, “qanun” sözünü (hüquqda qanunların şüurlu şəkildə tərtib edildiyini xatırladığı üçün) şüurlu şəkildə seçmişdir.⁵ Hətta, bu məna çalarına görə bəzi naturalist fəlsəfəçilər “qanun” sözündən istifadə edilməməsini tələb edirlər.⁶ Ancaq teizmin fəlsəfə tarixində və dövrümüzdə ən ciddi rəqibi olan naturalizm (materializm və ya ateizm) baxımından kainatın rasional, dərk edilə bilən bir quruluşda olduğunu göstərmək üçün heç bir əsas yoxdur. Deyək ki, kainatda təbiət qanunlarının olmadığı bir vəziyyətin mövcudluğu mümkündür, məntiqi baxımdan kainatda qanunların mövcud olması zəruri deyil (məntiqi zərurət ilə “təbiət qanunlarından asılı zərurət” (nomological necessity) olaraq bilinən təbiət qanunlarının zərurəti arasındakı fərq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır). Məntiqi baxımdan hər hansı bir təbiət qanununa sahib olmayan bir kainatın varlığı əqli ziddiyyət doğurmaz. Naturalistlərin qəbul etdiyi şəkildə maddənin cövhəri ilə rasionallıq arasında əlaqə olmadığını nəzərə alsaq, belə bir quruluşda olan varlıqdan rasionallığa uyğun bir quruluşun sonradan ortaya

---

⁵John Hedley Brooke, **Science and Religion: Some Historical Perspectives**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, s. 139.

⁶B. Van Fraassen, “Armstrong, Cartwright and Earman on Laws and Symmetry”, **Philosophy and Phenomenological Research**, 2, (1993) s. 431-444.

çıxmasını, habelə, bu varlığın əzəli olaraq sözügedən xüsusiyyətə malik olduğunu güman etmək üçün heç bir əqli arqument yoxdur.

Naturalizm mövqeyindən qanunlara yanaşmaları iki qrupa ayırmaq mümkündür: Birincisi “təbiət qanunlarının sistemativ olması” şəklindəki yanaşmadır. Devid Luis⁷, Stüart Mill⁸, Frank Ramsey⁹ və Con Eyerman¹⁰ bu fikrin təmsilçiləri arasında göstərilə bilər. Sözügedən yanaşmaya əsasən təbiət qanunları kainatdakı nizam-intizamdan ibarətdir.¹¹ Qanunlar kainatdakı nizamın səbəbi deyil, təsviridir. Məsələn, bütün elektronlar mənfi yüklü olduğuna görə “bütün elektronlar mənfi yüklüdür” şəklində bir qanundan bəhs edə bilərik. Yəni, bu qanun kainatdakı bütün elektronların mənfi yüklü olmasının sadəcə təsvirindən ibarətdir, elektronların niyə mənfi yüklü

---

⁷David Lewis, **Counterfactuals**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1973.

⁸John Mill, **A System of Logic**, Longmans, London, 1947.

⁹Frank Ramsey, **Foundations**, Routledge, London, 1978.

¹⁰John Earman, “Laws of Nature: The Empiricist Challenge”, R. Bogdan (ed.), **D. M. Armstrong**, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1984. David Lewis, **Counterfactuals**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1973.

¹¹ Əlbəttə, teistlərin təbiət qanunları ilə bağlı olaraq bənzər bir yanaşmanı qəbul etməsi mümkündür, ancaq naturalistlərin əksinə olaraq qanunların izahının olmadığını qəbul etməsi mümkün deyil. Buradakı analizimizdə bu fikri naturalizm perspektivindən tədqiq edəcəyik.

olduqlarını isə izaha ehtiyac yoxdur. Bu yanaşmanın naturalist paradigma çərçivəsində təbiət qanunları ilə bağlı ən məntiqli tərif olduğu irəli sürülmüşdür. Çünki, bu nəzəriyyə kainatda müşahidə edilə bilən nizam xaricində hər hansı bir şeyə istinad etmir. O halda, bu yanaşmaya nəzərən kainatdakı nizam-intizam necə izah olunur? Kainatda hər şeyi əhatə edən nizamın səbəbi nədir? Nizam-intizam fikrini müdafiə edənlərə görə bu sualın cavabı yoxdur. Nizam-intizamın arxa planında dərin bir izah mövcud deyil, təbiət bu şəkildədir, vəssəlam. Buna baxmayaraq təbiət qanunlarının təbiətdəki bu qeyri-adi nizamını təsadüflə əlaqələndirmək intellektual narahatlıq doğuran bir haldır. Deyvid Armstornqun ifadəsi ilə təbiətdəki nizam-intizamın təsadüfi olduğuna inanan bir şəxsin hər şeyə inanması mümkündür.¹² Təbiət qanunlarının sistematikliyi fikrini müdafiə edən fəlsəfəçi Norman Svartz da kosmik təsadüf probleminin fərqiindədir və bu problemi belə ifadə edir:

“Kainatda böyük ehtimalla 10⁶⁰-dan çox elektron mövcuddur və bütün elektronların eyni elektrik yükünə sahib olduğunu düşünmək üçün əsas var. Eyni sırada dayanmış beş ədəd

---

¹²David Armstrong, “Reply to Van Fraassen,” **Australian Journal of Philosophy**, 66:2, 1988, s. 229.

avtomobildən hər birinin qırmızı olmasını təsadüf olaraq dəyərləndirməyə hazır olsam da, 10^{60} cismin eyni elektrik yükünə sahib olmasını bənzər şəkildə təsadüf ilə necə izah edə bilərəm?

O halda əlimizdən gələn tək şey, dərindən köks ötürmək və bunu deməkdir: (...) Heç bir şey həqiqəti qətiyyən əks etdirmir. Bunu ifadə etməyə məcbur olan bir çox insan qarşılaşdığımız dünyanın təsadüfiliyi fikrini tamamilə fantastik hesab edir. Əgər bütün bunları Allah yaradıb, saysız-hesabsız hissəciklərin eyni keyfiyyətə malik olmasını təmin etməyibsə, o halda bunun bir izahı olmalıdır. 10^{60} cismin eyni xüsusiyyətləri daşması bir təsadüf olaraq qəbul edilə bilməz.”¹³

Buna baxmayaraq naturalistlər öz fikirlərini biraz yumşaldıb, təbiət qanunlarının universaliləri arasında zəruri əlaqə olduğunu iddia edə bilirlər.¹⁴ Devid Armstrong¹⁵, Fred Dreske¹⁶ və Maykl

---

¹³ Norman Swartz, **The Concept of Physical Law**, Cambridge University Press, New York, 1985, s.203-204.

¹⁴ Əlbəttə, bu yanaşma da teizm baxımından müdafiə edilə bilər və teizmə uyğundur. Biz isə bu anlayışa naturalizm perspektivindən yanaşacağıq.

¹⁵ David Armstrong, **What Is a Law of Nature?**, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

¹⁶ Fred Dretske, “Laws of Nature”, **Philosophy of Science**, 44, 1977, s.248–268.

Tuley¹⁷ bu yanaşmanın ən mühüm təmsilçilərindəndir. Sözügedən düşüncəyə əsasən, məsələn, “bütün dəmirilər keçiricidir” qaydasının səbəbi metallıq universalisi ilə keçiricilik universalisi arasında zəruri bir əlaqənin olmasıdır. Dəmirin zəruri keçiricilik xüsusiyyəti daşımalarının səbəbi onun metal olması, metallıq universalisinin isə zəruri olaraq keçiricilik universalisi ilə əlaqəli olmasıdır. Elə isə, bu universalilər arasındakı əlaqənin səbəbi nədir?

Bildiyimiz kimi Nyutonun hərəkət qanunu ($F=ma$), eləcə də ideal qaz qanunu ($PV=nRT$) kimi bir çox fiziki qanun bəsit riyazi birləşmələrlə ifadə edilir. Naturalistlərin sözügedən ikinci yanaşmasına əsasən bu riyazi birləşmələr onlara müqabil olan universalilər arasındakı zəruri əlaqələrin ifadəsidir. Məsələn, Nyutonun ikinci qanunu qüvvə, təcil və kütlə arasındakı əlaqənin tərifindən ibarətdir. Yaxşı bəs bu əlaqələr niyə məhz bəsit riyazi birləşmələrlə ifadə edilə biləcək şəkildədirlər? Halbuki onlar çox fərqli variantlarda ola bilərdilər. Naturalist paradıqma çərçivəsində bu sualın cavabı yoxdur, bunlar tamamilə kosmik təsadüfün nəticələridir. Universalilər ilə bəsit riyazi birləşmələrin əlaqəsinə

---

¹⁷ Michael Tooley, “The Nature of Laws”, **Canadian Journal of Philosophy**, 7, 1977, s. 667–698.

tamamən təsadüfə bağlamaq isə heç də qənaətbəxş bir izah deyil.

Nəticə etibarilə, naturalist varlıq anlayışı çərçivəsində təbiət qanunlarına dair iki yanaşmaya görə də kainatın rasiona, dərk edilə bilən quruluşu, yəni rasiona şəkildə idrakı mümkün olan bir nizam-intizama sahib olması kosmik təsadüfdən ibarətdir. Naturalist paradigmaya əsasən kainatın belə bir quruluşa malik olmasını ümid etmək əbəsdir. Kainatın rasiona bir varlıq olan Allah tərəfindən yaradıldığına inanan teistlər üçün isə bunda təəccüb doğuracaq heç bir səbəb yoxdur.

Bu dünyanın imtahan yeri olduğuna dair Qurana əsaslanan dünyagörüşü kainatda rasiona bir quruluşun mövcudluğunu zəruri edir. Quran insanın öz iradəsinə əsasən yaxşı və pisi seçə biləcəyi bir mühitdə mövcud olmasını, bu dünyanın bir imtahan məkanı olması ilə izah edir. Quranın ən mühüm iddialarından biri insanın öz iradəsi ilə etdiyi işlər qarşısında məsuliyyət daşmasıdır. Aşağıdakı ayə bu prinsipi ən gözəl şəkildə ifadə edən ayələrdəndir:

“Hansınızın əməlcə daha gözəl olduğunu sınamaq (bəlli etmək) üçün ölümü və həyatı

yaradan Odur. O, yenilməz qüvvət sahibidir, (çox) bağışlayandır.”¹⁸

Bu dünyanın imtahan yeri olduğuna dair izah ilə bir tərəfdən eqsiztensialist bir suala cavab verilmiş, digər tərəfdən isə “əməllərin müqabilində məsuliyyət” şəklində insanların davranışlarını istiqamətləndirən olduqca təməl bir çərçivə müəyyənləşdirilmişdir. Əxlaq və eqzistensialist fəlsəfə kimi sahələrlə bağlı sözügedən mühüm mövzu ilə kainatın rəsonal quruluşu kimi fizika başda olmaqla təbiət elmlərinə dair bir mövzu arasındakı əlaqənin keyfiyyəti ilk baxışda çoxuna çətin bir problem olaraq görünə bilər. Ancaq təbiət qanunlarının mövcud olması şərti ilə kainatın rəsonal quruluşu malik olması mümkündür. Beləliklə də davranışlarımızın nəticələrini dərk edə bilərik və davranışlarımızın nəticələrini dərk ediriksə o davranışa görə məsuliyyət daşıya bilərik. Belə bir misal verək, dərin bir uçurumun kənarında dayanmış məsum bir insanı başqa bir şəxs itələsə, itələyən şəxsin bu davranışının yanlış olduğuna əsaslıqla qərar verərik. Bir insan kimi bu davranışı qınayar, habelə məhkəmə hakimliyi kimi bir mövqedə dayandığımız təqdirdə bu davranış sahibinin cəzalandırılması üçün hökm verərik.

---

¹⁸Mülk 67/2.

Bir anlıq təbiət qanunlarının mövcud olmadığı bir dünya fikirləşin. Təsəvvür edin ki, bu dünyada önə doğru itələnən insanlar bəzən geriye hərəkət edir və ya yuxarı doğru uçurlar; uçurumdan yıxılan insanlar uçurumun dibinə dəydikləri zaman onların orqanları dincəlir ya da yıxılmaqdan böyük zövq alaraq heç bir zərər görmürlər. Belə bir vəziyyətdə itələdiyi şəxsin aqibətinin necə olacağını təxmin edə bilməyəcəyi üçün itələyən şəxsin öz davranışına görə məsuliyyət daşımayağını düşünmək absurddur.

Onu da əlavə edək ki, təbiət qanunlarının mövcud olmasının lüzumu bu qanunların tamamilə zəruri qanunlar olmasının vacibliyi demək deyil. Təbiət qanunlarının ehtimali mahiyyət daşması da mümkündür, ancaq sözügedən ehtimali mahiyyət davranışların nəticələrinə dair təxminlərin tamamilə qeyri-mümkün olduğu xaotik bir quruluşa aparıb çıxarmamalıdır. Digər bir ifadə ilə insanın qismən də olsa proqnozlaşdırma apara bilməsi, mövcud təxminləri dərk edə bilməsi və hadisələr ilə səbəblər arasında əlaqə qura bilməsi kifayətdir. Belə təxminlərlə dolu olan bir kainat da rəşional və dərk edilə bilən hesab olunur.

Qısacası şüuru Quran tərəfindən formalaşdırılan bir teist üçün kainatın rəşional, dərk edilə bilən quruluşa sahib olması normal haldır.

Birincisi, kainatı yaradan Allah rasiyal bir varlıqdır. İkincisi isə Quran paradigmasının mühüm ünsürü olan imtahan dünyasında yaşamağımız ancaq belə bir kainatda mümkündür. Qurana tabe olmuş bir teistin elmi fəaliyyətlə məşğul olarkən bu postulata sahib olması şüurların Quran mətni tərəfindən formalaşdırılmasının rasiyal nəticəsidir. Bir naturalistin elmi fəaliyyət əsnasında bu postulata sahib olması mümkün olsa da (başqa şəkildə elmi məşğuliyyətin mümkün olmaması kimi səbəblərə görə) bu postulatı naturalist prizmadan dəstəkləyən heç bir rasiyal dayaq nöqtəsi yoxdur.

2- İNSAN ŞÜURU KAINAT HAQQINDAKI DOĞRU BİLİKLƏRİ ƏLDƏ ETMƏYƏ QADİRDİR

Kainatın bəşəri rasionallıq baxımından dərk edilə bilməsi üçün üç şərtin olması vacibdir: Birincisi, kainatın strukturu rasionol olmalıdır; ikincisi, insan lazımi şüur təchizatına sahib olmalıdır; üçüncüsü, kainat və şüur arasındakı uyğunluq əldə olunmalıdır. Əvvəlki bölmədə kainatın rasionol bir quruluşa sahib olmasının zəruriliyi araşdırıldı. Bu başlıq altında isə insan şüurunun lazımi təchizata sahib olması və kainatla şüur arasındakı harmoniya zərurəti kimi faktorlar paralel şəkildə tədqiq ediləcəkdir. Bir şüur nə qədər hünərli olursa olsun, kainat rasionol bir strukturda deyilsə onu idrak edə bilməz. Digər tərəfdən, kainat rasionol bir strukturda olsa belə, insan şüuru lazımi təchizata sahib olmadığı zaman kainatın başa düşülməsi mümkün olmaz. Bütün bunlarla yanaşı kainatın rasionallığa uyğunluğu ilə şüurun idrak qabiliyyəti arasında harmoniyanın mövcudluğu da zəruri şərtidir. Çünki kainat rasionol struktura malik olsa da onu başa düşməyə çalışan şüurun qavrayış potensialını ötüb keçəcək səviyyədə bir mürəkkəblikdə olsa idrak prosesi yenə baş tutmayacaq. Kainatın sadəcə rasionol strukturda olması və ya onu idrak etmək üçün aşağı səviyyədə bir şüur təchizatı kifayət etsəydi tutuquşu, delfin,

bayquş kimi son dərəcə bacarıqlı canlılar da elmi fəaliyyət ilə məşğul ola bilərdi.

Biz şüurumuza arxayın olaraq elmi fəaliyyətə başlayırıq; şüurumuzun doğru biliyi əldə etməsinin mümkünlüyünə dair postulat, fərqində olsaq da olmasaq da bu zaman şüurumuzda mövcud olur. Axı həqiqəti əldə etməyin qeyri-mümkün olduğunu düşünərək həqiqət axtarmaq necə mümkün ola bilər? Elm varlıq haqqındakı həqiqətləri anlamaq cəhdi deyilsə, bəs nədir? Elmi fəaliyyətin əsas şərtlərindən hesab edilsə də çox adam rasionel əsas olmadan da bu postulata inana bilər. Məsələyə fəlsəfi baxımdan yanaşdıqda isə hansı dünyagörüşü və ya fəlsəfi-dini inanc çərçivəsində bu postulatın bir gözlənti olduğuna cavab vermək lazımdır. Bizim iddiamıza görə Quranın təqdim etdiyi teizm içərisində bu postulat bir gözləntidir. Bir teist üçün Allah həm kainatın, həm də şüurun yaratıcısıdır; yəni kainatı rasionallığa uyğun, şüuru rasionallığa malik və ən nəhayət bu ikisini harmonik bir şəkildə yaratdığını düşünmək son dərəcə təbiidir. Məhz buna görədir ki, bir teistin “şüur kainat haqqındakı doğru bilikləri əldə etməyə qadirdir” kimi elm baxımından mühüm bir postulata sahib olması heç bir problem yaratmır. XVII əsrdəki elmi inqilabın ən mühüm simalarından olan Qaliley insan şüurunun kainatı qavrama potensialının bu şüurun

Allah tərəfindən yaradıldığına dəlil olaraq qəbul etmişdi.¹⁹ Xristiyan bir teist olan Kepler, insan şüurunun kainat haqqındakı doğru bilikləri əldə etməyə qadir olduğuna dair əminliyin teist ontologiya tərəfindən dəstəkləndiyini aşağıdakı şəkildə dilə gətirirdi:

“Kainatdakı hər şeyi müəyyən kəmiyyətə bağlı olaraq quran Allah, eyni zamanda insan şüuruna bu quruluşu anlayacaq xüsusiyyətlər bəxş etmişdir.”²⁰

Riyaziyyat fəlsəfəçisi Mark Steyner isə bu ifadələri ilə şüur və kainat arasındakı harmoniyanın naturalizm baxımından problem yaratdığını bildirmişdir:

“Həqiqi uyğunluq... İnsan beyni ilə fiziki aləm arasındakı harmoniya. Dünya digər bir

---

¹⁹ Galileo Galilei, **Dialogue Concerning the Two Chief World Systems**, çev: Stillman Drake, University of California Press, Berkeley, 1967, s. 104.

²⁰ Gerald Holton, **Thematic Origins of Scientific Thought: Kepler to Einstein**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1988, s. 84. “1597, Maestlinə məktub” içərisində verilmişdir.

deyimlə “istifadəçinin dostu” olaraq görünür. Bu naturalizmə qarşı meydan oxumaqdır.”²¹

Hər teist ənənədə ağıla əhəmiyyət verilmədiyini və kainatı dərk etmək üçün dəvət olmadığını müəyyənləşdirmək mühümdür. Hətta bəzi teist ənənələrdə (İslam daxilindəki bəzi cərəyanlara da bu xüsusiyyətlər şamil edilə bilər) ağıla əhəmiyyət vermək inancın zəifliyi kimi dəyərləndirilmiş, ağılın alçaldılması əsas prinsip olaraq götürülmüşdür. Quran teist varlıq anlayışını formalaşdıraraq sözügedən postulatı məntiqli şəkildə əsaslandırmaqda, bir çox ayədə kainatdakı fenomenlər haqqında düşünməyə dəvət edərək lazımi zəmini hazırlamaqdadır. Müvafiq Quran ayələri, bu kitabın ikinci fəslində də qeyd ediləcəyi kimi müsəlmanların elmi fəaliyyət üçün lazımi motivasiyaya sahib olmaları ilə bilavasitə bağlıdır. Eyni şəkildə bu ayələr insan şüurunun kainata yönələrək onun haqqında doğru biliklər qazanacağına dair postulatı da dəstəkləməkdədir. Əgər şüurumuzla kainata yönəlib, doğru biliklər qazana bilməyəcəyiksə o halda kainatdakı fenomenləri dərk etməyə yönləndirilməyimizin nə mənası qalardı? Qısacası Quran elmi fəaliyyətlə

---

²¹ Mark Steiner, **The Applicability of Mathematics as a Philosophical Problem**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1998, s. 176.

məşğul ikən şüurun həqiqəti əldə etmə potensialına malik olduğu haqqında postulatı dəstəkləyir. Aşağıdakı iqtibas bu qəbildən olan ayələrə gözəl nümunədir:

Həqiqətən, göylərin və yerin yaradılmasında, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində, içərisində insanlar üçün mənfəətli şeylər olan gəmilərin dənizlərdə üzməsində, quruyan yer üzünü Allahın göydən yağmur yağdıraraq yenidən diriltməsində, cins-cins heyvanları onun hər tərəfə yaymasında, göylə yer arasında ram edilmiş küləyin və buludların bir səmtdən başqa səmtə döndərilməsində, (Allahın hikmət və qüdrətinə dəlalət edən) əlamətlər vardır.²²

Teizmin düşüncə tarixindəki başlıca alternativini maddi aləm xaricində heç bir varlığın mövcudluğunu qəbul etməyən naturalizmdir. Müasir dövrdə böyük təsirə malik olan yeni-ateistlər (new-atheists) də naturalistdirlər. Burada ortaya belə bir sual çıxır: Bir naturalist həqiqətin insan şüuru tərəfindən dərk edilə biləcəyini düşündüyündə bu düşüncənin rəasional əsası varmı? Nəzərinizə çatdırdığımız bu problemi daha öncə anlayən məşhur elm adamları mövcuddur, üstəlik

---

²² Bəqərə 2/164.

həm teistlər, həm də ateistlər arasında. Darwin bunlardan biridir. O, daha aşağı səviyyədəki heyvanlardan təkamül edən insan şüurunun qənaətlərinə inanıb-inanmamaq barəsində vaxtaşırı “qorxunc bir şübhəyə” (horrible doubt) qapıldığını qeyd edir.²³ Təkamül nəzəriyyəsi tərəfdarlarından olan məşhur bioloq J.B.S.Haldeyn də naturalist paradiqma içərisində insan şüuruna inanmağın çətinliklərini bu ifadələri ilə etiraf edir:

“Əgər şüur prosesi tamamilə beynimdəki atomların hərəkətlərinə əsasən müəyyənləşirsə, inandığım şeylərin doğru olduğunu düşünmək üçün heç bir əsas yoxdur (...) və beləliklə də beynimin atomlardan təşəkkül etdiyini düşünmək üçün də heç bir səbəb yoxdur.”²⁴

Elvin Plantinganın “naturalizmə qarşı təkamül dəlili” (evolutionary argument against naturalism) yanaşması da materialist-ateist paradiqma daxilində şüurun həqiqəti əldə etmə potensialına inanmağın mümkün olmadığını göstərir.²⁵ Riçard Davkins

---

²³ Francis Darwin, **The Life and Letters of Charles Darwin Including an Autobiographical Chapter**, John Murray, London, 1887, c.1, s.315-316.

²⁴ J.B.S. Haldane, **Possible Worlds**, Transaction Publishers, New Brunswick, 2001, s.209.

²⁵ Alvin Plantinga, “Naturalizmə Karşı Evrimsel Argüman”, Caner Taslaman və Enis Doko (red.), **Allah, Felsefə və Bilim**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2014, s.175-227.

kimi tanınmış ateistlərin zənn etdiklərinin əksinə Plantinqa təkamül nəzəriyyəsi ilə naturalizmin uzlaşmadığını göstərməyə çalışmışdır. Teizm ilə təkamül nəzəriyyəsinin uzlaşması baxımından isə belə bir problem yoxdur. Plantinqa naturalist-ateist təkamül nəzəriyyəsi çərçivəsində “etibarlı bir şüur qabiliyyətinə” sahib olduğumuzu düşünməyin yersiz olduğunu qeyd edir. Çünki bu yanaşmaya görə təkamül müxanizmlərinin sadəcə uyğunlaşanları, yaşamaq və çoxalmaq qabiliyyətinə malik olanları seçməsi lazımdır. Və doğru bilikləri əldə edən etibarlı şüur qabiliyyətlərini seçməsi üçün heç bir əsas yoxdur. Bir teist isə Allah tərəfindən insanların Onun özünü dərk edib sənətini qiymətləndirə biləcəkləri şəkildə yaradıldığına inanır. Mahiyyəti etibarilə təkamülün bu yaratmada vasitə kimi götürül-götürülməməsində heç bir fərq yoxdur. Məhz belə düşündüyü üçün bir teist əqli mühakimə yolu ilə doğru biliklər qazanacağı ehtimalını dəstəkləyən bir paradiqmaya sahibdir. Materialist-ateist təkamül anlayışını müdafiə edənlərə gəldikdə, onlar əqli mühakimə prosesinə etibar ediləcəyini əsaslandırma bilmədikləri üçün kainatın həqiqiliyi də daxil olmaqla hansısa həqiqət iddiası ilə çıxış edə bilməzlər. Beləliklə də Plantinqa bir çoxlarının gözləmədiyi halda naturalist paradiqma içərisində təkamül nəzəriyyəsinin öz-özünü təkzib edən (self

defeating) bir anlayışdan ibarət olduğunu göstərməyə çalışır.

Mövzu ilə bağlı Plantinqaya edilən ən böyük etiraz bundan ibarətdir ki, doğru inanc yaşamağı və genlərin ötürülməsini daha yaxşı təmin edir, ona görə də təbii seleksiya prosesində doğru inanclar seçilir. Lakin məsələyə materializm prizmasından baxarsaq, davranışlarımızın səbəbi beynimizdəki neyron strukturlarıdır. Bu neyron strukturları öz bio-kimyəvi tərkiblərinə görə davranışlarımıza səbəb olurlar, şüurumuzdakı düşüncənin məzmunu, bu məzmunun doğru və ya yanlış olması elə bir əhəmiyyət daşımır. Tamamilə başqa bir şüur məzmununun eyni bio-kimyəvi struktura uyğun gəldiyini fərz edək; o da eyni davranışa səbəb olmalıdır. Çünki davranışları doğuran bio-kimyəvi struktur sahib olduğu məzmunun doğru və ya yanlış bir məlumata yol açıb-açmadığından asılı olmayan, müstəqil təsir mexanizminə malikdir.²⁶ Aslandan qaçan bir ceyran təsəvvür edin. Onun sağ qalmasının şərti aslandan qaçmasıdır, qaçmadığı təqdirdə aslanın onu yeyəcəyini doğru şəkildə bilib-bilməməsi əhəmiyyətsizdir. Bəs yaxşı əgər ceyran aslanın qoxusunu aldığında burnu bu qoxudan narahat olmasın deyə qaçmasının lazım olduğunu düşünüb qoxu qaynağından uzaqlaşırısa və ya

---

²⁶ Eyni əsər, s.199-205.

burnunun qopacağına zənn edib qoxudan sürətlə uzaqlaşmağa qərar verirsə, ya da bunun bir yarış olduğunu düşünüb qaçarsa, onda necə? Bu və bənzər ssenarilər eyni davranışa səbəb olduqları üçün ceyranın yaşamasını və genlərini sonrakı nəsillərə ötürməsinə təmin edirlər. Nəticədə vahid doğru düşüncənin müqabilindəki yanlış düşüncələr daha geniş sferanı əhatə edir; bunlardan canlının yaşamasını və genlərini sonrakı nəsillərə ötürməsinə təmin edən hər hansı biri eyni funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün kifayətdir. Naturalist təkamül nəzəriyyəsinə görə doğru biliyin seçilməsini zəruriləşdirəcək və ya insan şüuruna prespektiv qazandıracaq heç bir ünsür yoxdur. Naturalist-ateist paradıqmaya əsasən təbii seçmə prosesi hər canlı üçün doğru biliyi deyil, həyatı davam etdirən bio-kimyəvi quruluşu seçəcək şəkildə cərəyan edir.

Əqli mühakimə fəaliyyətinin təsadüfi təbii seçmə prosesi nəticəsində yarandığını önə sürən bir naturalist bəsit mühakimə fəaliyyətinin belə etibarlılığını müdfə edə bilməz. O halda üst səviyyədə fəlsəfi və elmi mühakimə ilə bağlı olan naturalizmin və təkamül nəzəriyyəsinin doğruluğunu da iddia etməsi mümkün deyil. Tarix boyu naturalizmin alternativini olmuş teizmə görə isə kainat mövcud olmamışdan əvvəl ağıl, iradə, qüdrət və şüur sahibi bir Allah var idi. Kianat və canlılar

istər təkamül yolu ilə, istərsə də başqa bir şəkildə yaradılmış olsunlar, bu yaradılış prosesi əzəli Yaradanın ağıl və iradə kimi atributları çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Bu yaradılış prosesində öz Yaradanındakına nisbətən çox daha aşağı səviyyədə olsa da insana ağıl gücü verilmişdir. Bunun səbəblərindən biri doğru biliyin əldə edilməsi olduğu üçün ağılın həqiqəti əldə etmə potensialı daşdığını düşünmək teist paradiqma tərəfindən dəstəklənməkdədir.

Sırf hesablama aparılması üçün yaradılmış bir hesablama maşınına daha çox etibar etmək olar, yoxsa təsadüfi proseslər nəticəsində ərsəyə gəlmiş bir maşınla hesablama aparılmasına? Analoji olaraq Quranın önə sürdüyü teizmdə (və digər bəzi teist yanaşmalarda) lazımi doğru bilikləri əldə edəcək şəkildə yaradıldığı üçün ağılın doğru biliklərə yiyələnmə potensialına malik olduğunu düşünmək və elmi fəaliyyəti bu postulatla reallaşdırmaq rəşional əsaslara sahibdir. Lakin naturalist paradiqmaya görə şüurdakı potensial dünyada yaşaya bilmək üçün yaranmışdır; şüurun mövcudiyət səbəbi yaşamağın təmin edilməsi və genlərin ötürülməsidir, doğru biliyin əldə edilməsi deyil. Bu paradiqmalar müqayisə edildiyində Quranın və bənzər teist yanaşmalara sahib olanların paradiqmasının, elmi fəaliyyət zamanı şüurumuzda

mövcud olan “insan şüuru kainat haqqında doğru bilikləri əldə etməyə qadirdir” şəklindəki postulatı daha yaxşı dəstəklədiyi görünməkdədir.

3- KAINATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN KƏŞF EDİLMƏSİ MÜMKÜNDÜR

Elmi fəaliyyət ilə məşğul olarkən kainatdakı fenomenləri dərk etməklə kifayətlənmir, bir pillə daha irəliləyərək bu aləmin xüsusiyyətlərini kəşf edirik. Suyun qızdırıldığı zaman qaynaması kimi hadisələri başa düşməyimizə imkan verən şüur potensialımız olmasaydı bu dünyada həyat da, elm də olmazdı (birinci başlıq altında vurğuladığımız, şüurumuzun kainatı bu şəkildə dərk etməsi potensialı idi). Elmi cəhd nəticəsində bu idrak fəaliyyəti ilə kifayətlənmir, suyun xüsusiyyətlərini, isinmənin mahiyyətini, su molekullarına aid hərəkətin təfərrüatlarını və bu molekulların necə əmələ gəldiyini kəşf etməyə başlayırıq. Qısacası, dərk etdiklərimizin həddlərini aşıb hadisələrin arxa planındakı daha dərin səbəblərin kəşfinə səy göstəririk. Qəlbimizin döyünməsinə təsir göstərə bilməsək də ulduzların xüsusiyyətlərini kəşf edə bilərik. Kainatın əzəmətli böyüklüyü içərisində Günəş sistemimiz, Günəş sisteminin içərisində Dünya, Dünyanın içərisində isə biz bir zərrəcik hökmündəyik. Bu qədər böyük acizlik müqabilində şüurumuzun kainatdakı fenomenləri kəşf etmə potensialı insanı vahiməyə salır. Necə ki, kainatın 13,8 milyard illik təkamülünü, kainatın başlanğıcında materiyaya kütlə qazandıran Hiqqs

hissəcini, milyon illər bundan əvvəl dinozavrların yaşadığını, ana bətnindəki inkişafımızın mikro təfərrüatlarını elmi fəaliyyətlər nəticəsində kəşf etmişik.

Elmi təşəbbüsün məqsədi kainatdakı fenomenlərin arxasında duran səbəbləri və bu fenomenlərin hansı proseslərdən keçərək reallaşdıqlarını kəşf etməkdir. Göründüyü kimi elmi fəaliyyətə başlayarkən kainatın xüsusiyyətlərinin kəşf edilə biləcəyinə dair postulat şüurumuzda mövcud olur. Əlbəttə, kainatın kəşf edilə bilən olması o demək deyil ki, insan istədiyi hər sualın cavabını istədiyi an tapa bilər. Buna baxmayaraq belə bir postulatın elmi cəhdi necə dəstəklədiyi də açıq-aşkar görünür. Məsələn, su tapmaq üçün bir yerdə quyru qazan şəxs, oradan su çıxmasının mümkünlüyünə dair bir postulata əvvəlcədən sahib olmalıdır. Əks təqdirdə, suyu tapmaq üçün lazımı cəhdi göstərməz, hətta quyru qazmağa heç başlamaz da. Doğrudur, suyu tapmağın mümkünlüyünü bilmək o demək deyil ki, orada mütləq su tapılacaq. Ancaq belə bir ehtimala sahib olmaq quyru qazılmasına gətirib çıxardır. Eyni şəkildə kainatın kəşf edilə bilən xüsusiyyətlərə malik olması elmi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün kifayətdir. Bu əsnada cavab axtarılan xüsusi

suallara aid xüsusiyyətlərin kəşf edilməsi, hətta kəşf edilə bilən olması zəruri deyil.

Öncəki başlıqlarda qeyd edilənlər kimi alimlərin böyük əksəriyyəti kainatın kəşfinə, onun kəşf edilə bilən olması haqqında düşünmədən başlayırlar. Belə bir vəziyyətdə elm adamları səs telləri haqqında düşünmədən mahnı oxuyan müğənnilərə və ya ayaqları haqqında düşünmədən qaçan atletlərə bənzəyirlər. Onlar çox vaxt mahnılarına və qaçışlarına o qədər aludə olurlar ki, mahnı oxumağa və qaçmağa imkan yaradan şeyin nə olduğunu düşünmək ağıllarına da gəlmir. Nadir hallarda, məsələn, xəsarət aldıkları zaman səs telləri və ya ayaqları haqqında düşünsələr belə bu daha çox xəstəlikdən yaxa qurtarmaq məqsədi daşıyan bir təcəssümdən ibarət olur. Yəni, səs tellərinin səsi necə yaratdığını, ya da ayaq fiziologiyasının təfərrüatlarını öyrənmək bu təcəssümün əsas hədəfini təşkil etməz. Eynilə bu şəkildə, alimlərin çoxu aləmi kəşf etməyə girişdikləri zaman ulduzların işığı necə yaydıqlarını və ya ürəyin necə döyündüyünü kəşf etmək məqsədi güdürlər. Aləmin kəşf edilə bilən olması, o cümlədən aləmin kəşf edilə bilən olmasına dair postulatın rəasional əsasları haqqında isə əsla düşünməzlər.

Elmi fəaliyyətlərin nəticələri aləmdə kəşf edilə biləcəyimiz şeyləri göstərsə də, aləmin kəşf edilə

bilən bir quruluşa malik olmasının mahiyyətini izah etməz. Burada aşağıdakı suallara cavab axtarmağımız lazımdır:

Bu qədər aciz olmağımıza baxmayaraq, aləmin milyard illər əvvələ aid proseslərini və milyardlarla işıq ili uzaqlıqda olan ulduzların quruluşlarını kəşf etməyə necə nail oluruq?

Hansı düşüncə sistem(lər)i aləmin kəşf edilə bilən quruluşa malik olduğunu dəstəkləyir?

Sadəcə aləmi bütövlükdə izah edən ontoloji fikirlər bu suallara cavab verə bilər. Kəşf edilə bilmə potensialı ilə bağlı bu heyrətamiz hadisənin izahı baxımından qarşımıza iki rəqib yanaşma çıxacaqdır. Bunlar teizm və naturalizmdir.

Teizm nöqtəyi-nəzərilə aləmi də, aləmdəki insanı da vahid Allah yaradıb. Aləm Allahın qüdrət və sənətinin təzahür etdiyi bir sahədir. O halda aləmdəki fenomenlərin kəşfi Allahın qüdrət və sənətinin kəşfi üçün bir vasitədir. İnsanların böyük bir acizlik içərisində aləmlə bağlı çox mühüm prinsipləri kəşf etmələrində əslində qeyri-adi heç nə yoxdur. Bu, aləmin kodeksinə şüurlu surətdə yerləşdirilmiş kəşf edilə bilmə xüsusiyyəti sayəsində mümkün olur. Digər tərəfdən, naturalist yanaşmaya əsasən. aləmin kəşf edilə bilən olması

labüdləşdirən heç bir ünsür yoxdur. Kainat əzəldən bəri varlığı davam edən və mahiyyət etibarilə passif, şüursuz, qayəsiz olan materiyadan ibarətdir. Və belə bir varlıq anlayışına görə aləmin kəşf edilə bilən olması ehtimalını gündəmə gətirən hər hansı ünsür mövcud deyil. Bunu ehtimal daxilinə salan heç bir ünsür olmadığı halda aləmin kəşf edilə bilən olması naturalist paradigma içərisində xoşbəxt bir təsadüf olaraq qəbul edilir. Ancaq bu qədər böyük acizlik içərisində ikən milyardlarla il keçmişdə və milyardlarla il uzaqlıqda olan prosesləri kəşf edə bilməmizi xoşbəxt təsadüflə əsaslandırmağı qənaətbəxş bir izah hesab etmək olmaz. Habelə, Hıqqs və neytron ulduzlarının daxili quruluşu kimi kainatla bağlı bir çox kəşfimiz olmasaydı da insan irqinin öz həyatını davam etdirə biləcəyini başa düşmək çətin deyil. Deməli bu tərz kəşflərə hesablanmış qabiliyyətimizin, sadəcə öz növlümüzü davam etdirməklə bağlı təbii seçmə prosesində qazanıldığını iddia etmək absurddur. (Onu da qeyd etməliyik ki, təbii seçmə prosesini və canlıların təkamülünü naturalist şəkildə izah etməyən yanaşmalar burada qeyd edilənlər və bizim ümumi fəlsəfi-teoloji düşüncəmizə əsasən hər hansı bir problem təşkil etmir.)

Kainatın kəşf edilə bilən quruluşa sahib olması daha çox kimi təəccübləndirməlidir? Teisti,

yoxsa naturalisti? Kimin sahib olduğu paradiqma içərisində mövcud vəziyyət daha az təəccüb doğursa məhz həmin izahın doğruluq payı daha çoxdur. Burada bir teistə görə təəccüblənməyə heç bir əsas yoxdur. Naturalist üçün isə bu qədər böyük acizlik içərisində, insanın ucsuz-bucaqsız kainatla bağlı mühüm kəşflərə imza atması üçün bu qədər çox imkanın olması təəccüb doğuran bir haldır. Kainatın kəşf edilməsinin bir çox ünsürdən asılı olmasına və bu ünsürlərin mövcud olmaqla yanaşı kainatın kəşfində böyük rol oynamalarına dair əsrarəngiz hadisəni başa düşməmiş üçün teist paradiqma məntiqli bir izah təqdim edir. Naturalist paradiqmanın isə bu barədə hər hansı bir izahı mövcud deyil.²⁷

Quranın aləmdəki fenomenləri vurğulayıb, onların araşdırılmasına sövq edən yüzlərlə ayəsi

---

²⁷ Misal üçün Yer kürəsindən çox uzaqda yerləşən ulduzların quruluşunu kəşf etməmişlə bağlı reallığa nəzər salaq: Bunun üçün digər predmetlərlə yanaşı teleskoplardan istifadə edilməsi lazımdır. Bunun mümkünlüyü isə çox böyük həcmdəki bir şeyin çox kiçik sahədə cəmləşdirilməsini təmin edən optika qanunlarının (katrilyonlarla kvadrat kilometr sahənin bir neçə kvadrat santimetrlik teleskop şüşəsində və daha sonra da gözümüzdə əks olunması bu qanunlar sayəsində mümkündür) kainatda mövcud olmasından, teleskopun şüşələrini təşkil edən xam maddələrin mövcud olduğu aləmdə yaşamağımızdan, teleskopla ulduzların quruluşunu öyrənməmiş üçün əsas ünsür olan işığın ulduzların quruluşunu göstərən xüsusiyyətləri əhatə etməsindən vs. asılıdır.

onu göstərir ki, Quranın təqdim etdiyi teizm baxımından aləmin kəşf edilməsi gözlənilən, hətta arzu ediləndir. Quranın istiqamətləndirdiyi aləmin kəşfi qeyri-mümkün olsaydı bu itiqamətləndirmə fəaliyyətinin özü mənasız olmazdı? Sözügedən ayələrin insanlara nazil olunduğu dövrlərdə kainatdakı fenomenlərin araşdırılmasını və kəşf edilməsini əhəmiyyətli hesab edən elmi tələqqinin geniş yayılmadığı da unudulmamalıdır. Aləm haqqında düşünüb, nəticə çıxarmağa şövqləndirən Quran ayələrinə misal olaraq aşağıdakı ayəni göstərə bilərik:

“Məgər onlar başlarının üstündəki göyə baxıb onu necə yaratdığımızı, necə bəzədiyimizi və orada heç bir yarıq olmadığını görmürlərmi?! Eləcə də yeri necə döşədiyimizi (hamarlayıb düzəltdiyimizi), orada möhkəm duran dağlar yaratdığımızı, hər cür gözəl növdən (meyvə) yetişdirdiyimizi görmürlərmi?!”²⁸

Qısacası, kainatın kəşf edilə bilən olması ilə bağlı elmi fəaliyyət apararkən şüurumuzda mövcud olan postulat, Quran mərkəzli teizm tərəfindən dəstəkləndiyi halda, naturalist fəlsəfədə bu postualtı dəstəkləyən heç bir ünsür yoxdur. Bir naturalist elmi müvəffəqiyyətlərə baxaraq kainatın kəşf edilə

---

²⁸ Qaf, 50/6-7.

bilən olması haqqında postulata sahib ola bilər. Baxmayaraq ki, bu onun aid olduğu paradiqma baxımından təccüb doğuran qeyri-adi bir hal olmalıdır. Getdikcə artan biliyimiz bir tərəfdən kainatın kəşf edilə bilmə xüsusiyyətini göstərdiyi kimi digər tərəfdən də bizim acizliyimizi hayqırır. Teist yanaşmaya əsasən bunda heç bir paradoks yoxdur. Biz Allahın sonsuz və heyrətamiz xilqəti qarşısında acizik. Ancaq, Yaradan kainatı kəşf edilməsi mümkün şəkildə yaratmışdır. Buna görə də ucsuz-bucaqsız kainatdakı zərrə hökmündə olan varlığımız və acizliyimizə baxmayaraq kainatı kəşf edə bilirik.

4 – TƏBİƏT QANUNLARI ÜMUMBƏŞƏRİDİR

Elmin ən mühüm postulatlarından biri yaşadığımız aləmdəki proseslərin tərifini verən təbiət qanunlarının zaman və məkan baxımından ümumbəşəri olmasıdır. Kainatdakı prosesləri müəyyən edən təbiət qanunlarının zaman baxımından ümumbəşəri olmasına dair postulata sahib olmasaydıq nə keçmiş, nə də gələcək haqqında elmi ehtimallar ortaya qoya bilməzdik. Xüsusilə keçmişdəki prosesləri öyrənən geologiya və kosmologiya kimi elm sahələrinin etibarlılığı təbiət qanunlarının keçmişdə də eyni olduğu fikrinə əsaslanır. Təbiət qanunlarının məkan etibarilə ümumbəşəri olması da, fiziki baxımdan yaxınlaşa bilmədiyimiz uzaq cisimləri araşdıran astrofizika kimi elm sahələrinin etibarlılığını müəyyən edir. Əslində elm sahələri baxımından bu qədər mühüm olan təbiət qanunlarının ümumbəşərəliliyi gündəlik həyatımızı davam etdirməyimizin və öz əməllərimizin nəticələrindən xəbərdar olmağımızın da əsas şərtidir. Əgər bu qanunlar dəyişsəydi gördüyümüz işlərin nəticələrini öyrənməyimiz, hətta normal bir həyat yaşamağımız mümkün olmazdı. Məsələn, su içməyi yaşamağın əsas şərti sayan biologiya qanununun və ya yüksəklikdən tullandığımızda aşağı düşməyimizi təmin edən

sərbəst düşmə qanununun dəyişməsi kimi. Elmi fəaliyyətə başlayan bir şəxs qanunları əldə etməyə çalışarkən öz şüurunda bu qanunların ümumbəşəri olacağına dair postulata sahib olur. Kəşf ediləcək qanunlar başqa bir ölkədə və ya ertəsi gün dəyişəcəksə bu qanunu kəşf etmək üçün edilən cəhdin nə mənası qalır? Qanunların ümumbəşəriyyəti kontekstində dörd fərqli ümumbəşərilikdən bəhs etmək mümkündür:

1. Qanunlarda xüsusi fəza-zaman mövqelərinə istinadlar olmaz.

2. Qanunların fəza və zamanda qeyri-məhdud mənzilləri mövcuddur.

3. Qanunlar fəza və zaman koordinatlarını açıq şəkildə əhatə etməz.

4. Qanunlar fəza-zaman ilə bağlı yerdəyişmələrə nəzərən dəyişməzdir.²⁹

Qanunların ümumbəşəriyyəti elm fəlsəfəsindəki mühüm problemlərdən sayılan induksiya problemi ilə yaxından bağlıdır. İnduksiya sonlu sayda müşahidə mülahizəsindən ümumi bir nəticə çıxarma fəaliyyətidir. Məsələn, eyni yüklü

---

²⁹ John Earman, "The Universality of Law", **Philosophy of Science**, 45, 1978.

iki zərrəciyin bir-birini itələdiyini dəfələrlə müşahidə etdikdən sonra, “Eyni yüklü zərrəciklər bir-birini itələyir” prinsipini əldə edir, induktiv hökm çıxarıyıq. Bu ümumiləşdirmə nə qədər doğrudur? Digər bir ifadə ilə induksiya etibarlı bir metoddurmu? Məşhur filosof Devid Yumun fikrincə bu sualın cavabı neqativdir,³⁰ induksiya metodu rasionl əsaslardan məhrumdur. İnduksiya problemi induksiyanın rasionl əsaslarının şübhə ilə qarşılanmasıdır və qanunların ümumbəşəriliyi ilə yaxından bağlıdır. Yum bunun fərqlində idi və onun fikrincə qanunların ümumbəşəriliyinə dair postulata sahib olduğumuz təqdirdə induksiya problemi aradan qalxacaqdı. Belə ki, keçmişdə dəfələrlə sınaqdan keçirilmiş və qəti qənaət hasil etmiş müşahidələrə əsasən aləmin sabit qanunlara sahib olduğuna dair postulatla gələcək haqqında da mülahizə səsləndirmək və bu mülahizələrə etibar etmək mümkündür. Ancaq Yum induksiya metoduna əsaslandığı üçün bu postulatın özünün də problemi həll etmədiyini iddia edir. Yumun fikrincə qanunların ümumbəşəriliyi sadəcə induksiya ilə, induksiya isə qanunların ümumbəşəriliyi ilə əsaslandırıla bilər.

---

³⁰ David Hume, **A Treatise of Human Nature**, John Noon, London, 1739.

Elm fəlsəfəsindəki mühüm yanaşmalardan biri falsifikasiya adı verilən yanaşmadır. Karl Popper tərəfindən induksiya probleminin həlli olaraq önə sürülən bu yanaşmaya əsasən bir iddia o halda elmdir ki, onun təcrübə və müşahidəyə əsaslanan məlumatlarla falsifikasiyası mümkün olsun.³¹ Məsələn, “eyni yüklü zərrəciklər bir-birini itələyir” iddiası elmdir. Çünki hər hansı bir təcrübə zamanı eyni yüklü zərrəciklərin bir-birini itələmədiyi müşahidə edilə və beləliklə də bu iddianın yanlış olduğu o təcrübə vasitəsi ilə sübut oluna bilər (ancaq induksiya probleminə görə doğruluq iddiası önə sürülə bilməz). Falsifikasiya elm fəlsəfəsində əvvəlki məşhurluğunu itirsə də elm adamları arasında hələ də yüksək bir mövqeyə sahibdir. Çoxları sadəcə induksiyanın qanunların ümumbəşəriliyi postulatına istinad etdiyini zənn edir, halbuki falsifikasiya da induksiya kimi qanunların ümumbəşəriliyi ilə sıx bağlıdır. Çünki qanunların ümumbəşəriliyi postulat olaraq qəbul edilmədiyi təqdirdə testdən keçən bir iddianın gələcəkdə eyni testdə yanlış çıxarılmayacağı, testdən keçməyən bir iddianın da gələcəkdə eyni testdə doğru qəbul edilməyəcəyi qeyri-müəyyən olaraq qalar. Misal üçün, “eyni yüklü zərrəciklər bir-birini cəzb edər” iddiasını götürək. Eyni elektrik

---

³¹ Karl Popper, **Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge**, Basic Books, New York, 1962.

yükünə sahib olan iki zərrəciklə edilən hər hansı bir təcrübə bu iddianın yanlış olduğunu asanlıqla meydana çıxaracaqdır, yan-yana qoyduğumuz iki elektronun bir-birini itələdiyini görəcəyik. Popperin fikrincə bu təcrübə yuxarıdakı iddianın yanlış olduğunu göstərmək üçün kifayətdir. Ancaq, gələcəkdə bu elektronların bir-birini cəzb etməyə başlamayacaqlarını haradan bilirik? Yüklərə hökm edən qanunların hər zaman eyni qalacağına dair bir postulata sahib olmadan bu nəticəyə gəlməmiş mümkün deyil. Falsifikasiya da ancaq qanunların ümumbəşəri olması, yəni zamana görə dəyişməyəcəyi və yox olmayacağı ya da ortaya çıxmıyacağı postulatına əsaslanır. Bu postulatdan imtina edildiyi halda falsifikasiya etibarsız bir yanaşmaya çevrilir.

Naturalist paradiqma içərisində daimi hərəkət halında olan kainatda məkan və zaman etibarilə dəyişməyən qanunlardan bəhs etmək üçün heç bir səbəb yoxdur. Fizik Paul Deyvis bunu aşağıdakı kimi xülasə edir:

“... Elm adamı olmaq üçün kainatın etibarlı, dəyişməyən, mütləq, ümumbəşəri, mənbəyi məlum olmayan riyazi qanunlar tərəfindən idarə edildiyinə inanmaq lazımdır. Bu qanunların qüvvədən düşməyəcəyinə, sabah yuxudan oyandığın zaman insanın soyuqdan istiyə axması kimi bir vəziyyətlə

qarşılaşmayacağına ya da işıq sürətinin hər saatdan bir dəyişməyəcəyinə inanmağın zəruridir. İllərdir fizik həmkarlarıma tez-tez ünvanladığım bir sual var. Fiziki qanunlar niyə olduqları kimi qalıb? (...) Böyük əksəriyyət tərəfindən verilən cavab belədir: "Oduqları kimi qalmaları üçün heç bir səbəb yoxdur, onlar sadəcə mövcuddur."³²

Elmi inqilabın ən mühüm aktyoru və təslisi (üç üqnumu) rədd edən bir xristiyan olan Nyuton təbiət qanunlarının ümumbəşəriyyəti ilə teist paradigma arasında belə əlaqə qurmuşdur:

“Əgər ümumbəşəri bir həyat varsa və bütün kosmos düşünən varlığın (Allah) bilavasitə mövcudluğu ilə ondakı hər şeyi dərk etdiyi bir şahədirsə, o halda həyat və ya iradədən meydana çıxan hərəkət qanunları ümumbəşəri mahiyyətdədir.”³³

Ötən səhifələrdə bir naturalistin təbiət qanunları haqqında ehtimal etdiyi iki yanaşmadan bəhs etmişdik. Əgər təbiət qanunları birinci yanaşma olan nizam-intizam fikrindəki kimi təbiətdəki nizam-intizamdan ibarətdirsə və bu

---

³² Paul Davies, “Taking Science on Faith”, **New York Times**, 24 Kasım 2007.

³³ John Hedley Brooke, **Science and Religion: Some Historical Perspectives**, Cambridge University Press, Cambridge MA, 1991, s.139.

intizam kosmik bir təsadüfdürsə, o halda bu intizamın gələcəkdə də davam edəcəyini, ya da kainatın müşahidə edə bilmədiyimiz qismlərinin də mövcud olduğunu düşünməyimiz üçün əlimizdə heç bir əsas yoxdur. Bunu daha yaxşı başa düşmək üçün belə bir misal verək: Xarici bir ölkəyə getdiyinizi və oradakı bir şəhərdə gördüyünüz yüzə yaxın taksinin mavi rənglə boyandığını təsəvvür edin. Bu təcrübənizə əsasən gələcəkdə eyni şəhərdə görəcəyiniz və ya digər şəhərlərdə rast gələcəyiniz taksilərin rəngi haqqında nə deyə bilərsiniz? Əgər taksilərin mavi rəngdə olmasının bir izahı varsa və bu izahın bütün ölkə üçün qüvvədə olduğunu öyrənsəniz o halda gələcəkdə bu ölkədə görəcəyiniz taksilərin mavi olacağını təxmin edə bilərsiniz. Ancaq, bir anlıq taksilərin mavi olmasının hər hansı bir izahının olmadığını, bunun çox böyük bir təsadüf olduğunu düşünək. Bu məlumata əsasən taksilərin rəngini dəyərləndirsək başqa şəhərlərdə və ya gələcəkdə bu şəhərdə görəcəyimiz bütün taksilərin mavi olacağını iddia edə bilmərik. Çünki taksilərin təsadüf nəticəsində bu rəngə boyandığını qəbul etdikdən sonra belə bir iddia üçün əlimizdə heç bir əsas qalmaz. Sonra gördüyümüz taksilər mavi olsalar belə bu tamamilə təsadüf olacaqdır. Taksi misalında olduğu kimi əgər təbiətdə müşahidə etdiyimiz nizam-intizam böyük kosmik təsadüflərdən ibarətdirsə, o halda təbiətdəki nizam-

intizamın ümumbəşəri olduğunu düşünə bilmərik. Habelə, bu nizam-intizamın keçmişdə eyni şəkildə mövcud olduğunu və ya gələcəkdə eyni şəkildə qalacağını ya da fərqli kosmik məkanlarda eyni halda qüvvədə olduqlarını düşünməmiş üçün də heç bir əsasımız olmaz. Qısacası, təbiət qanunlarının nizamlılığı yanaşmasına nəzərən sözü gedən qanunların ümumbəşəri olması sadəcə təəccüb doğuran təsadüfdən ibarətdir, ümumbəşəriilik ilə bağlı gözlənti yersizdir.

Naturalistlərin ortaya atdığı ikinci yanaşmaya görə təbiət qanunları universalilər arasındakı zəruri əlaqələrdən ibarətdir. Bu iddiaya nəzərən də qanunların ümumbəşəriyyəti fikri digər yanaşmadakı qədər təəccüblüdür. “A universalisi ilə B universalisi arasında sonsuza qədər zəruri əlaqə olacaqdır” müddəası ilə “A universalisi ilə B universalisi arasında t zamanına qədər zəruri əlaqə olacaqdır” müddəası keçmiş təcrübələrimizin bərabər şəkildə doğru izahını verir. Ancaq ikinci müddəa doğru olduğu təqdirdə bu universalilərin tərif etdiyi qanun doğru olmayacaq, gələcəkdəki bir t zamanında öz qüvvəsini itirəcəkdir. Naturalizm baxımından, bu iki mülahizədən birincini seçmək üçün heç bir xüsusi səbəb yoxdur. Hətta, t zamanının sonsuz sayda fərqli riyazi dəyərlər

alması mümkün olduğu üçün ikinci mülahizənin ehtimal dərəcəsi birinciyə nisbətən daha artıqdır.³⁴

Qısacası, belə bir naturalist prizmadan hərəkətlə təbiət qanunlarının ümumbəşəriliyi fikri rasiona bir əsas üzərinə inşa edilə bilməz. Əksinə sözügedən qanunların gələcəkdə öz qüvvəsini itirəcəyinə dair bir gümanın daha qüvvətli ehtimal olaraq təqdim edilməsi mümkündür. Nəticə etibarilə, istər təbiət qanunlarını nizamlılığın bir təsviri hesab etsin, istərsə də onları universalilərarası zəruri əlaqələr olaraq qəbul etsin bir naturalistin əlində qanunları ümumbəşəri hesab etmək üçün heç bir rasiona əsas yoxdur.

Digər tərəfdən kainatın vahid və mükəmməl bir yaradıcısı və qurucusu olduğunu önə sürən teizm baxımından ümumbəşəri qanunların mövcudluğu normal bir haldır. Teizm nöqtəyindənəzərilə aləm mükəmməl yaradıcı Allah tərəfindən yaradılmışdır və yenə bu yaradıcı tərəfindən mühafizə edilməkdədir. Allah mükəmməl olduğu üçün onun təbiətindəki hər hansı bir dəyişiklikdən bəhs edilə bilməz. Yəni sabit bir təbiətə malik olan Allah tərəfindən qurulub, mühafizə edilən

---

³⁴ Helen Beebe, "Necessary Connections and the Problem of Induction", *Nous*, 45, 2011, s.504-527.

qanunların zaman və məkan etibarilə də sabit qalması gözlənilən bir haldır.

Teizm prizmasından təbiət qanunlarının ümumbəşəri olmasını ümid etməmizin digər bir səbəbi də Allahın birliyinə və bütün mövcudatın Rəbbi olduğuna dair inanacdır. Quran mətnində bu vurğu olduqca ön plana çıxarılmışdır. Allahın bütün zaman kəsiklərini və bütün məkanları əhatə edəcək şəkildə məxluqatın Rəbbi olması inancı eyni qanunların fərqli zaman kəsiklərində və fərqli məkanlarda etibarlı olması üçün rasionalları zəmin hazırlayır. Tarix boyu monoteist dinlərlə qarşı cəbhədə yer alan politeist dünyagörüşə əsasən fərqli fenomen və ya bölgələrə aid müxtəlif tanrılar mövcuddur. Buna əsasən hər bölgə özünəməxsus qanunlara sahib ola bilər, ancaq bu qanunların ümumbəşəri olmaması ehtimal daxilindədir. Politeist yanaşma çərçivəsində təbiət qanunlarının bölgələrə və ya fenomenlərə görə fərqlilik göstərməsi lazımdır. Yəni, politeist yanaşmaların böyük əksəriyyətində tanrılar qarşılıqlı müharibə şəraitindədirlər və müəyyən fenomenlərə ya da bölgələrə hakim olan tanrılar bəzən o bölgələrdəki hakimiyyətlərini itirirlər. Bu məğlubiyyətlər isə öz növbələrində sözügedən fenomen və ya bölgələrdəki hakim qanunların dəyişməsinə səbəb olurlar. O halda politeist prizmadan hərəkətlə

qanunların zamandan asılı olmadığını iddia etmək mümkün deyil. Digər tərəfdən tövhid inancına görə kainatı yaradan, onun qanunlarını müəyyən edib, qoruyan, kainatın hər bir nöqtəsində hökm sahibi olan vahid bir Varlıq mövcuddur. Kainatın vahid və mütləq hakiminin olduğuna dair inanc təbiət qanunlarının ümumbəşəri olmasının labüdlüyü fikrini dəstəkləməkdədir. Qurandakı bu ayə də Allahdan başqa bir tanrının qəbul ediləcəyi təqdirdə yaranacaq xaosa diqqət yönəltməkdədir:

Əgər (yerdə və göydə) Allahdan başqa tanrılar olsa idi, onların ikisi də (müvazinətdən çıxıb) fəsada uğrayardı. Ərşin sahibi olan Allah (müşriklərin Ona) aid etdikləri sifətlərdən tamamilə uzaqdır!³⁵

Nobel mükafatı laureatı Mervin Kalvin qeyd edir ki, politeist yanaşmalardan fərqli olaraq kainatda birliyi vurğulayan və beləliklə də qanunların ümumbəşəriliyini əsaslandırان monoteist yanaşma müasir elmin təməllərini əmələ gətirmişdir.³⁶

Quranın önə sürdüyü teizm paradigması çərçivəsində təbiət qanunlarının ümumbəşəri olması

---

³⁵ Ənbiya 21/22.

³⁶ Melvin Calvin, **Chemical Evolution**, Clarendon Press, Oxford, 1969, s.258.

zərurətini yaradan başqa bir səbəb də var ki, bu da yuxarıda qeyd olunan birinci maddədə vurğuladığımız kimi bu dünyanın bir imtahan yeri olmasıdır. Qeyd etdiyimiz kimi imtahanın ədalətli və mənalı olması üçün insanların öz davranışlarının nəticələrini təxmin etmələri vacibdir. Bu isə ancaq təbiət qanunları ümumbəşəri olacağı təqdirdə reallaşdırıla bilər. Məsələn, yaşlı bir adama kömək etmək məqsədilə su verdiyinizi təsəvvür edin. Əgər biokimya qanunları bir anda dəyişsə və su zəhərli maddəyə çevrilsə, kömək məqsədilə edilən bu davranış o şəxsin ölümü ilə nəticələnər. Belə bir dünyada, insanlar öz davranışlarının nəticələrini təxmin edə bilməyəcəkləri üçün imtahan öz mənasını itirəcəkdir. Deməli Quranda ifadə edildiyi şəkildə bir imtahan dünyasında yaşamağımız, elmi fəaliyyətə başlarkən şüurumuzda bir postulat kimi mövcud olan təbiət qanunlarının ümumbəşəriyyəti prinsipini zəruri etməkdədir.

Onu da qeyd edək ki, nə naturalist fəlsəfədə, nə də politeist dinlərdə bu postulatı dəstəkləyən hər hansı bir prinsip yoxdur. Halbuki Quranın ən mühüm mesajı olan Allahın birliyi və yenə Quran tərəfindən önə sürülən paradiqmanın ən mühüm ünsürlərindən sayılan imtahan dünyasında yaşamağımız təbiət qanunlarının ümumbəşəriyyəti postulatını dəstəkləyir. Bu postulatı dəstəkləyən bir

varlıq anlayışını və dünyagörüşünü mənimsəmədən də bu postulata sahib olan bir şox elm adamı mövcuddur. Ancaq mühüm olan odur ki, Quranın ortaya qoyduğu varlıq anlayışının və paradiqmanın bu postulatı dəstəklədiyini və onun üçün rasionel zəmin hazırladığını müəyyənləşdirə bilək. Çünki buradakı iddiamız, Quranın inşa etdiyi şüur formasının elmi fəaliyyəti dəstəkləməsi fikri ilə bağlıdır.

5. KAINATI TƏDQIQ ETMƏK DƏYƏRLİDİR

Elmi fəaliyyəti dəstəkləyən digər bir postulata gəldikdə bu, kainatı tədqiq etmənin, bu fəaliyyətə zaman və maddi vəsait sərf etməyin dəyərli olmasıdır. Kainatın tədqiq olunması dəyərli hesab edilməsəydi bu, elmi fəaliyyətlərlə məşğul olmaq cəhdləri qarşısında ciddi əngələ çevrilərdi. Bugün texnologiya istehsalında və beləliklə də həyat şəraitinin asanlaşdırılmasında elmin rolunun bariz şəkildə müşahidə olunduğu, elmiliyə dəyər verən mədəni strukturun global miqyasda genişləndiyi və elmi fəaliyyətin siyasi quruluşlar tərəfindən də dəstəkləndiyi üçün belə bir təsəvvür yarana bilər ki, kainatın tədqiq edilməsinin zəruriliyi (bu eyni zamanda elmlə məşğul olmağın zəruriliyi mənasını ifadə edir) asan qəbul edilən bir postulatdır. Ancaq bəşəriyyət tarixinə nəzər salsaq məsələnin bu qədər bəsit olmadığını görürük. Tarix səhnəsində ortaya çıxmış bir çox mədəniyyətlərdə, praktiki tələbatların ödənilməsinə bir tərəfə qoysaq kainatın tədqiq edilməsi üçün ciddi bir təşviq olmamış və bunun üçün geniş maddi vəsait sərf edilməmişdir. İnsan fitrətinin məhsulu olan öyrənmə arzusu kainatın tədqiq edilməsinə dəstəkləməklə yanaşı daxilən gələn bu arzu sözügedən tədqiqatın nə

üçün dəyərli olduğunu rasional şəkildə əsaslandırır.

Unudulmamalıdır ki, hər dini və ya fəlsəfi düşüncə elmi fəaliyyəti dəstəkləmir. Məsələn, kainatı-maddəni şər varlıq olaraq təqdim edən dini və ya fəlsəfi bir düşüncə baxımından kainatın tədqiq olunması fəaliyyətinin dəyərli bir fəaliyyət olaraq qəbul edilməsi absurddur. Dünya tarixinə adlarını yazdırmış müxtəlif dini və fəlsəfi cərəyanlar kainatın əsasını təşkil edən materiyanı şər varlıq elan edib, elmi fəaliyyəti dəstəkləyən yuxarıdakı postulata zidd şüurlar formalaşdırmışdır. Kainatın-materiyanın şər varlıq olduğuna dair heç bir ifadənin yer verilmədiyi və aləmin-materiyanın yaradıcısı olan Allah xeyir varlıq olaraq təqdim olunduğu, bu yaradıcı tərəfindən yaradılan kainata-materiyaya dair tədqiqatın dəyərli nəticələrə aparıb çıxardan bir fəaliyyət kimi qiymətləndirildiyi Quran mətni isə aləm-materiya ilə bağlı tədqiqatların dəyərli olduğunu dəstəkləyir.

Dünya əhalisinin böyük bir qisminə nüfuz etmiş Uzaq Şərq dinlərini götürək, bunların əksəriyyəti xarici aləmin, yəni kainatın müşəxxəs bir varlığa sahib olmadığını, sadəcə bir illuziyadan ibarət olduğunu iddia edirlər (teizm içərisindəki bəzi yanaşmalarda, məsələn bəzi sufi cərəyanlarda da bənzər fikirləri müdafiə edilmişdir.) Müşəxxəs

olmayan bir varlıq ya da illuziya üçün isə maddi vəsait və zaman sərf etmək, ona dair tədqiqatları dəyərli hesab etmək ağlabatan deyil. O halda Uzaq Şərq dinlərindən böyük əksəriyyətinin formalaşdırdığı şüur, elmi fəaliyyətin reallaşdırılması üçün mühüm olan “kainatı tədqiq etməyin dəyərli olması” postulatı ilə ziddiyyət təşkil etməkdədir. Lakin Quranda kainatın və yer üzünün “haqq” olaraq yaradıldığı qeyd olunaraq kainatı obyektiv bir varlıq kimi qəbul etməyən və illuziya olaraq dəyərləndirən yanaşmalara etiraz edilir. Aşağıdakı Quran ayəsi buna nümunədir:

Allah göyləri və yeri haqq olaraq (lazımınca) yaratmışdır. Həqiqətən, bunda (bu yaradılışda) möminlər üçün bir ibrət vardır!³⁷

Burada diqqət yetirilməsi lazım olan başqa bir nüans vardır ki, bu da dəyərlərin obyektiv varlığını rədd edənlərin elmi fəaliyyətə dəyər biçmələrinin paradoksalılığıdır. Kainatı tədqiq etməyin dəyərli olduğunu ifadə etmək bu fəaliyyətə dəyər biçməkdir. Naturalizm perspektivindən kosmos-zamandan və materiya-maddədən başqa varlıq mövcud deyil. Mövcud olan bütün qanunlar fenomenoloji mahiyyət daşıyırlar. Və bu baxımdan Yumun “fenomonoloji mülahizələr sadəcə

---

³⁷ Ənkəbut 29/44.

fenomonoloji nəticələr doğururlar” prinsipinə görə naturalizmdəki bütün müşəxxəs doğru mülahizələr ancaq fenomenoloji mahiyyətdə olmaq məcburiyyətindədir.³⁸ Naturalizmə görə digər mülahizələrin rəasional əsasları yoxdur, bir naturalist müşəxxəs bir əxlaq ya da estetika tərifi verə bilməyəcəyi kimi, hər hansısa fəaliyyətin “dəyərlı” olduğunu da əsaslandırma bilməz.³⁹ Bu isə kainatı tədqiq etmə fəaliyyətinə bir naturalist tərəfindən dəyər yüklənməsinin mümkün olmadığı mənasını ifadə edir. Məşhur ateist elm adamı Davkins bunları qeyd etmişdir:

“Müşahidə etdiyimiz kainat, təməlinde hər hansısa dizayn, məqsəd, xeyir və şər olmayan, hətta kor qəddar bir laqeydlikdən başqa bir şeyin mövcud olmadığı bir kainatdan gözlədiyimiz bütün xüsusiyyətlərə sahibdir.”⁴⁰

---

³⁸ David Hume, **A Treatise of Human Nature**, John Noon, London, 1739, s.335.

³⁹ Naturalizmdə müşəxxəs dəyərlərdən bəhs etməyin qeyri-mümkünlüyü haqqında daha geniş məlumat üçün baxın: Enis Doko, “Aksiyoloji Argüman: Dəğərlərin Ontoloji Temelləndirməsi Tanrısız Mümkün mü?”, Caner Taslaman və Enis Doko (ed.), **Allah, Felsefə və Bilim**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2014, s. 101-144.

⁴⁰ Richard Dawkins, **River Out of Eden: A Darwinian View of Life**, Basic Books/Harper Collins, New York, 1995, s. 132-133.

Bütün bunlara əsasən naturalist fəlsəfə prizmasından kainatı tədqiq etməyin dəyərli bir fəaliyyət olduğu iddia edilə bilməz (naturalistlərin böyük əksəriyyəti buna zidd davranaraq, yəni elmi fəaliyyətin və elm adamlarının dəyərli olduğunu iddia edərək öz varlıq düşüncələri ilə əks mövqe nümayiş etdirirlər). Naturalist dünyagörüşünə əsasən mütəşəkkil cinayətkar dəstənin fəaliyyəti ilə bir elm adamının fəaliyyəti arasında konkret bir fərq göstərilə bilməz. Əlbəttə bir çox naturalist öz elmi fəaliyyətinə dəyər yükləyir, ancaq burada mühüm olan bir naturalistin bu şəkildə dəyər yükləməsinin rəşional əsaslarının olub olmamasıdır. Digər tərəfdən bir müsəlman, maddi təbiət xaricində Allahın varlığını da qəbul etdiyi üçün, yüklədiyi dəyərləri rəşional şəkildə əsaslandırma biləcəyi bir varlıq düşüncəsinə sahibdir. Belə ki, Allah kainatı tədqiq etməyi dəyərli etdiyi üçün (Quran ifadələrindən bu başa düşülür) bu fəaliyyət dəyərlidir.

Quranın əksər ayələrində kainatdakı fenomenlər Quran iddialarına sübut olaraq təqdim edilir. Bu ayələr kainatı tədqiq etməyin dəyərli olması postulatını dəstəkləyirlər.⁴¹ Buna əsasən

---

⁴¹ Bu ayələr fenomenlər haqqında düşünməyi, onları tədqiq etməyi tövsiyyə və əmr edərək motivasiya yaradırlar. Burada vurğulanan şey sözügedən ayələrin şüurda formalaşdırdığı

Allahın varlığını, qüdrətini, elmini başa düşməimizi təmin etdikləri üçün kainatdakı fenomenlərin tədqiq olunması dəyərlidir. Məsələn, Quranda Allahın kainatı və yer üzünü yaratması axirəti yaratmasının nə qədər asan olduğunun dəlili kimi təqdim olunur. Bu isə kainatın və dünyanın tədqiq edilməsinin dəyərli olduğuna dair postulatı dəstəkləyir. Çünki bunların strukturunu başa düşmək İslam inancı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən axirətin yaradılmasının asanlığını daha yaxşı başa düşmək deməkdir. Və bu da bir müsəlman üçün həqiqətən əhəmiyyətlidir. Bu nüansın vurğulandığı ayələrə misal üçün aşağıdakı ayəni verə bilərik:

Məgər göyləri və yeri yaradan (bir daha) onlar kimisini yaratmağa qadir deyilmi?! Əlbəttə (qadirdir). (Hər şeyi) yaradan, (hər şeyi) bilən Odur!⁴²

Yuxarıda qeyd edilən bütün postullara sahib olduğunuzu, yəni kainatın idrak edilməsinin mümkünlüyünü, şüurumuzun kainatı qavraya biləcəyini, aləmin kəşf edilmə imkanının varlığını, habelə təbiət qanunlarının ümumbəşəriliyini qəbul etdiyinizi ancaq kainatdakı fenomenlərin tədqiq

---

postulatdır. Motivasiya ilə bağlı bölümə isə xüsus ayələrin tövsiyə və əmr mahiyyətləri ilə ortaya çıxan hərəkətverici qüvvəyə diqqət yetiriləcəkdir.

⁴² Yasin 36/81.

edilməyə layiq olmadıqları şəklində bir postulata sahib olduğunuzu təsəvvür edin. Bu halda bir elm adamının elmi fəaliyyətə başlaması necə mümkün ola bilər? Fərz edək ki, dəniz kənarındakı qumsallıqda bir eviniz var. Qumsallıqdakı qum dənələrinin sayılmasının mümkün olduğunu, şüurunuzda bu hesablamayı həyata keçirəcək qabiliyyət olduğunu, siz saydıqdan sonra qum dənələrinin forma dəyişdirərək bu hesablamanın nəticələrini dəyişdirməyəcəyini düşünürsünüz, bir sözlə şüurunuzda sözü gedən lazımı bütün postulatlar mövcuddur. Bütün bunlara baxmayaraq, bu hesablamanın heç bir dəyəri olmayan bir fəaliyyət olduğunu düşündüyünüz təqdirdə, vaxtınızın çoxunu keçirdiyiniz qumsallıqda belə bir hesablama ilə məşğul olduğunuz necə mümkün ola bilər? Qumsallıqda eviniz olmasa da hər halda bir çoxunuzun qumsallığa getdiyini əminliklə deyə bilərik. Qumsallıqdakı qum dənələrini saymamağınızın və heç vaxt saymağa təşəbbüs göstərməyəcəyinizin səbəbi məhz şüurunuzda bu fəaliyyətin dəyərsiz olduğuna dair bir postulatın mövcudluğudur.

Quran, kainatın tədqiq edilməsinin dəyərlili olduğu haqqında postulata sahib bir şüur formalaşdırır. Lakin bu postulatın sadəcə Quranın təqdim etdiyi teizmlə bağlı olmadığını da qeyd

etməliyik. Yəhudi və xristiyan ənənəsinə mənsub bir çox mütəfəkkirin kainatın tədqiq edilməsi yolu ilə Allahın daha yaxşı tanınacağına inandıqlarını ifadə etmək mümkündür. Necə ki, bu kitabın fərqli səhifələrində onlardan da iqtibaslar veririk.

Müsəlmanlardan bir çoxunun elmə münasibətinin Quranın müəyyənləşdirdiyi perspektivdən uzaq olduğu bir reallıqdır. Buna baxmayaraq bəzi elm tarixçiləri tərəfindən təcrübə metodunu tətbiq edən ilk şəxs kimi dəyərləndirilərək “ilk elm adamı” adlandırılan İbn Heysəm sözügedən İslami yanaşmadan təsirlənərək elmlə məşğul olmağa başlamışdır. O, elmi fəaliyyətə başlama səbəbini belə əsaslandırır:

“Mən daima bilik və həqiqətin ardınca getdim. Nəticədə buna əmin oldum ki, Allahın ehtişamına nail olmağın və Ona yaxınlığın ən yaxşı yolu həqiqət və bilik arayışıdır.”⁴³

Naturalizm çərçivəsindən baxan bir şəxs texnologiya istehsalının praktiki faydasını və xarizma ilə pul qazanmaq kimi hədəflərin elmi fəaliyyətlə mümkün olduğunu görüb, kainatın tədqiq edilməsinin lazım olduğunu düşünə bilər. Bu, kainatı tədqiq etməyin praktiki faydalarına

---

⁴³ C. Plott, **Global History of Philosophy: The Period of Scholasticism**, Motilal Banarsidass, Delhi, 2000, s. 465.

istinadən müəyyən zaman kəsiyində əldə edilmiş bir qənaətdir. Əslində naturalist varlıq nəzəriyyəsində kainata dair tədqiqatlara yüksək dəyər biçən heç bir ünsür yoxdur. Halbuki Quranın ortaya qoyduğu dünyagörüşünə və digər teistik fikirlərə əsasən hər hansısa praktiki faydası olsun ya da olmasın kainatın tədqiq olunması öz mahiyyəti etibarilə faydalı bir fəaliyyətdir.

6. KAINATA DAİR BİLİKLƏRİN QAZANILMASINDA MÜŞAHİDƏ ƏHƏMIYYƏTLİDİR

Fəlsəfə tarixindəki bəzi mütəfəkkirlər masa arxasında əldə edilən biliyə əhəmiyyət vermiş, müşahidə prosessindən səmərəli bir nəticə alına biləcəyini düşünməmişdirlər. Masa arxasında əyləşərək fəlsəfi arqumentlər və ya riyaziyyatla bağlı teoremlər tərtib etmək mümkündür. Fəlsəfi arqumentlərdə istifadə olunan nəzəri təcrübələrlə və ya riyaziyyatda deduksiya metodu ilə qurulan teoremlərlə müşahidəyə müraciət etmədən mühüm biliklər qazanmaq olar. Fəlsəfə və riyaziyyat sahələrində əldə edilən bu nəticələrin bir qismi təbiət elmləri və humanitar elmlər baxımından da əhəmiyyətlidir. Elmlərin metodologiyasının müəyyənləşdirilməsində fəlsəfədən, təbiətin, hətta ictimai fenomenlərin başa düşülməsində riyaziyyatdan istifadə etmək lazımdır. Qısacası fəlsəfə və riyaziyyat kimi masa arxasında həyata keçirilən çalışmalar dəyərlidir. Lakin bütün fəaliyyətin bunlarla məhdudlaşdırıldığı və müşahidə mərkəzli elm ilə məşğul olunmadığı müddətcə kainatdakı fenomenlər haqqındakı biliklərimiz məhdud bir dairədə həbsə məhkum olacaqdır. Təcrübə və müşahidə metodu olmasaydı nə kimyadakı elementlər cədvəlinin, nə günəşin daxili

quruluşunun, nə də hüceyrə orqanoidlərinin kəşfi mümkün olmazdı.

Elmin bəlkə də ən mühüm metodu olan təcrübə laboratoriya şəraitində, sistematik şəkildə icra edilən və istənilədiyi halda təkrarlana bilən bir müşahidədir. Təcrübənin effektiv bir metod olduğuna dair inam iki postulatla əsaslandırılmışdır. Bunlardan birincisi, kainatın başa düşülməsində müşahidənin etibarlı bir bilik qaynağı olmasıdır, yəni bu fəsildə tədqiq etdiyimiz hipotezdir. Müşahidəni bir bilik qaynağı olduğunu qəbul etməyən şəxs, sistemli bir müşahidədən ibarət olan təcrübəni mühüm bir metod olaraq qəbul etməsi mümkün deyil. İkincisi isə ötən səhifələrdə bəhs edilən “təbiət qanunlarının ümumbəşəriliyi” haqqındakı dördüncü postulatdır. Laboratoriya şəraitində həyata keçirilən müşahidələrə təbiətdəki proseslərin başa düşülməsi baxımından əhəmiyyət verilməsinin əsasında təbiət qanunlarının laboratoriya şəraiti üçün də eyni şəkildə müvafiq olduğuna dair hipotez dayanır ki, bu da “təbiət qanunlarının ümumbəşəriliyi” postulatının bir nəticəsidir. Təcrübə metodunun ən mühüm postulatı olan nəticələrin təkrarlanabilməsi prinsipi də qanunların ümumbəşəriliyi postulatının alt bölümü olan təbiət qanunlarının zaman içərisində dəyişmədiyi və daima eyni qalacağı postulatının

nəticəsidir. Qısacası, qeyd olunan bu iki postulata sahib bir şüur tərəfindən təcrübə faydalı və mühüm bir fəaliyyət kimi qiymətləndirəcəkdir.

Müasir dövrdə elmi fəaliyyətlə məşğul olan hər kəs qəbul edir ki, istər kainatdakı fenomenləri, istərsə də laboratoriya şəraitində keçirilən sınaqların nəticələrini müşahidə etmək elmi fəaliyyət üçün başlıca bilik qaynağıdır. Ancaq elm tarixi kitablarında əks olunduğu kimi bəşəriyyət tarixi boyu bilik kəsb etmək baxımından müşahidəyə bu səviyyədə mərkəzi bir yer verilməmişdir. Qədim yunan mütəfəkkirlərindən bir çoxu tərəfindən, praktiki məlumatların əldə edilməsi xaric, müşahidə metodunun kifayət qədər təqdir edilməmişdir. Buna ən yaxşı nümunə olaraq fəlsəfə tarixində müstəsna yerə sahib Platon göstərilə bilər. Onun fikrincə dəyişməyən, əzəli və əbədi, mükəmməl “platonik ideya”ların bilinməsi ən mühüm bilik növünü təşkil edir ki, bu da sadəcə saf düşüncə ilə əldə edilə bilər.⁴⁴ Müşahidə bu baxımdan bizə kömək edə bilməz, əksinə bizi yanıldar. Aristotel ideyaları materiya ilə əvəz edərək Platona nisbətən müşahidəni daha çox dəstəkləyən fəlsəfi bir yanaşma ortaya qoymuşdur. Ancaq onun təqdim etdiyi epistemologiyada da elm əsasən məntiqi

---

⁴⁴ Platon, **Republic**, çev: R. Allen, Yale University Press, Yale, 2006, 479e-484c.

baxımdan zəruri biliklərin izinə düşmüşdür (elmi fəaliyyət prosesində müşahidəyə əsaslanan biliklər məntiq qanunları kimi məntiq baxımından zəruri kateqoriyasından kənardır). Aristotelin fikrincə biliyin məqsədi maddəyə biçilmiş əbədi formaları dərk etməkdir. Bir cismin mahiyyətinin rəsonal düşüncə ilə idrak edildiyi təqdirdə həmin cisimlə bağı bütün biliklərin deduksiya metodu ilə əldə edilməsi mümkündür. Bu yanaşmaya əsasən müşahidə cisimlərin mahiyyətinin başa düşülməsinə kömək etməklə yanaşı sözügedən mahiyyət saf düşüncə ilə də idrak edilə bilər. Yəni burada da müşahidə müasir elm anlayışındakı kimi mərkəzi bir mövqedə deyil. Digər mədəniyyətləri də tədqiq etsək qabarmanın zərərlərindən qorunmaq, əkinçilik və ya maldarlıqda istifadə etmək məqsədilə kainatdakı fenomenlərin müşahidə edildiyinə dair nümunələr görə bilərik. Buna baxmayaraq o mədəniyyətlərin də təbiət haqqında biliklərin əldə edilməsinə - praktiki fəaliyyətlər xaricində - əhəmiyyət verib, ətraf ələmin müşahidəsini zəruri sayan bir dünyagörüşündən uzaq olduqlarını qeyd etmək məcburiyyətindəyik.

Masa arxasında düşüncəyə dalaraq varlıqla bağı bütün biliklərin qazanılacağını zənn etməklə birlikdə bəzi şəxslərin bütün mövzuları həll etdiklərini düşünmək və bu şəxslərin fikirlərnə

müraciə edərək kainatdakı fenomenlərə dair hər şeyin öyrənilə biləcəyini zənn etmək də müşahidəyə əsaslanan biliyin düşmənidir. İbn Heysəm bu yanamaı belə izah edir:

“Həqiqəti axtaran şəxs əvvəlki nəsllərin yazdıqlarını tədqiq edərək və təbii təmayüllərini təqib edərək onlara inanan şəxs deyil, əksinə onlara şübhə ilə yanaşan, onların topladığı bilikləri nəzərdən keçirən, hər cür qüsur və əksikliklərlə dolu xarakterə sahib insanların sözlərinin əvəzinə arqument və dəlillərə boyun əyən şəxsdir.”⁴⁵

Mövzu ilə əlaqədar məşhur bir hekayə sözügedən dünyagörüşünün hakim olduğu dövrlər haqqında daha dolğun bir təsəvvür yaradır. Hekayədə atın neçə dişinin olduğunu soruşan birinə, “Aristotelin kitabına baxaq” – şəklində cavab verildiyi deyilir.⁴⁶ Bu hekayənin uydurma olması mümkündür, yenə də uzun bir zaman kəsiyinə hakim olan dünyagörüşünün ifadə edilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Elm tarixi kitablarında Qərb dünyasının XVII əsrdə həyata keçirdiyi elmi inqilab, müşahidə metoduna mərkəzi

---

⁴⁵ A. I. Sabra “İbn al-Haytham: Brief Life of an Arab Mathematician”, **Harvard Magazine**, Eylül-Ekim 2003.

⁴⁶ D. Ary, L.D. Jacobs və A. Razavieh, **Introduction Research in Education**, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1996, s. 6.

bir mövqe verilməsinə mane olacaq şəkildə formalaşmış Aristotel iqtidarından xilas olmaq kimi xarakterizə edilir. Kainatın müşahidə edilməsinə dair Quran ifadələrinin doğru qiymətləndirilməsi üçün bu prosesi nəzərə almalıyıq. Quranın iddiasına görə bütün varlıqlardan çox üstün olan Allahın nazil etdiyi bu müqəddəs kitab bütün kitablardan və şəxslərdən daha üstün bir mövqedə dayanır. Quran, Allahdan gələn vəhyin daşıyıcısı olduğunu iddia etməklə yanaşı, “Bu kitabdən kainatla bağlı hər şeyi öyrənin” şəklində bir müddəa irəli sürməmiş, bu kitaba inananları kainatla bağlı müşahidələr aparıb nəticə çıxarmağa dəvət etmişdir. Özünəinamlı bir üslubla Quran bu müşahidələri öz nüfuz dairəsi üçün təhdid kimi dəyərləndirməmiş, əqli fəaliyyət və müşahidə ilə əldə edilən bilik və nəticələri öz iddialarını təsdiqləyən bir vasitə olaraq təqdim etmişdir. Aşağıdakı iki ayəni, kainatdakı fenomenlərə baxıb ibrət almağa dəvət edən ayələrə misal göstərmək mümkündür:

“(Ya Rəsulum!) De: “Yer üzünü gəzib (Allahın) məxluqatı (ilk əvvəldən) nə cür yaratdığına baxın. Sonra da Allah axirət həyatını yaradacaqdır. (Birinci yaradılışdan

sonra ikinci yaradılış gələcəkdir). Allah hər şeyə qadirdir!”⁴⁷

“Göylərdə və yerdə (Allahın birliyini sübut edən) neçə-neçə əlamətlər (nişanələr) vardır ki, insanlar onların yanından üzlərini çevirib keçərlər (onlara baxıb ibrət almaz, onların həqiqi mənalari haqqında düşünməzlər).”⁴⁸

Bu ayələrdən birincisində dünyadakı fenomenlərin tədqiq edilməsi yolu ilə yaradılış haqqında bilik qazanmağa çağırış, ikincisində isə yer üzündəki dəlilləri tədqiq etməyənlərə qarşı bir tənqid vardır. Bu və bənzər ayələri oxuyan şəxs Quran oxumaqla kainatdakı proseslər haqqında bütün təfərrüti öyrənəcəyini deyil, kainatdakı fenomenləri müşahidə edib araşdıraraq qazanacağı biliklərdən faydalanacağını başa düşər. Qısacası Quran özündən əvvəlki mifologiya və adət-ənənələr ilə yoğrulmuş şüurları bir tərəfdən onların nüfuz dairəsindən çıxardır, digər tərəfdən isə kainatdakı hadisələrin müşahidəsinə dəyər verən yeni şüurlar formalaşdırır. Bu da öz növbəsində “Kainat haqqındakı biliklərin kəsbində müşahidənin mühüm yeri var” – şəklində, elm baxımından dəyərli bir postulatı dəstəkləməkdədir.

---

⁴⁷ Ənkəbut 29/20.

⁴⁸ Yusuf 12/105.

Müasir elm anlayışının biliklərin kəsb edilməsində müşahidəyə verdiyi dəyər bariz göründüyü üçün mövcud praktiki nəticələrə şahid olan elm adamlarının öz şüurlarında müşahidənin əhəmiyyətli olduğuna dair bir postulata sahibdirlər. Əksər elm xadimi şüurlarında belə bir postulat daşısalar da – xarici aləmin varlığı kimi – bunun niyə əhəmiyyətli olduğunu əsaslandırmaq haqqında heç düşünməzlər də. Quran praktiki nəticələrinin doğuracağı faydanı bir tərəfə qoyaraq mahiyyəti etibarilə müşahidəyə şövqləndirir, beləliklə də möminləri hər hansısa fayda haqqında düşünmədən müşahidəyə səsləyir. Əlbəttə Quran ayələrinin müşahidəyə çağırışını tətbiq etməyə çalışan çox insanın gündəlik həyata dair müşahidə ilə kifayətlənib elm üçün lazım olan sistematik müşahidənin ardınca getməməsi və bu tərz məlumatları öyrənməyə cəhd göstərməməsi mümkündür (burada məqsədiizin müsəlmanların praktiki həyatdakı tətbiqatlarını deyil, Quranın məzmununu başa düşmək olduğunu bir daha qeyd etmək istərdik). Halbuki adi gündəlik müşahidələrin fəvqünə qalxıb elm üçün lazım olan sistematik müşahidələrin aparılması bu ayələrin işarə etdiyi kainatdakı fenomenlərin daha dərinə dərk edilməsi üçün zəmin hazırlayacaqdır. Əslində ayələrdə tələb edilən şey də dərin bir keyfiyyətə sahib qavrayışdır; bu mövzuda müraciət edilmiş

ərəbcə kəlmələr mahiyyətə nüfuz edən, dərin bir tədqiqatı ifadə edir. Xülasə olaraq, kainatın tədqiq edilib nəticə çıxarılmasına çağıran bir çox Quran ayəsi eyni zamanda elmi fəaliyyətlərin reallaşdırılmasında böyük rol oynayan “kainat haqqında məlumat əldə etmək baxımından müşahidə əhəmiyyətlidir” şəklindəki postulatı da dəstəkləməkdədir.

7. KAINATIN DƏRK EDİLMƏSİNDƏ RİYAZİYYAT ƏHƏMİYYƏTLİDİR

Elmi yanaşmada müşahidə nəticəsində əldə edilmiş məlumatların ifadə edilməsi üçün riyaziyyatın mühüm rolu vardır. Xüsusilə fizika baxımından riyaziyyatın kainatın başa düşülməsindəki funksiyası mərkəzi bir yer tutur. Mövcud hadisələr riyaziyyat qanunları ilə uyğunlaşdırılıb dəyərləndirildiyi zaman keçmiş və gələcək haqqında proqnoz vermək mümkün olur. Kainatın ilk dəqiqələrində baş verənlərdən dünyanın yaşına qədər bir çox hadisəni riyaziyyatın aləmə nüfuz gücü ilə öyrənir, cib telefonu, kompüter, peyk kimi bir çox texnoloji möcüzənin yaradılmasına və istifadə edilməsinə məhz riyaziyyatın gücü ilə nail oluruq. Kvant nəzəriyyəsi və ya ümumi nisbilik nəzəriyyəsi kimi müasir elmi təfəkkürün təməli olan nəzəriyyələrin izahı riyaziyyata müraciət etmədən demək olar ki, mümkün deyil. Qrup nəzəriyyədən topologiyaya, kompleks analizdən differensial həndəsəyə qədər geniş bir sahədə son dərəcə mücərrəd riyaziyyat nəzəriyyələri belə kainatın başa düşülməsində əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir.

XX əsrin iki görkəmli filosofu Hillari Putnam⁴⁹ və Uillard Kuin⁵⁰ riyaziyyatın təcürbi elmlər üçün əvəzsiz olduğunu önə sürmüşdür. Bu yanaşma fəlsəfə literaturunda “Putnam-Kuin əvəzolunmazlıq tezi” (Putnam-Quine indispensability thesis) olaraq ifadə edilir. Sözü gedən yanaşmaya əsasən riyaziyyat təbiət elmlərinin zəruri bir hissəsidir, riyaziyyat olmadan inkişaf etdirilmək istənilən elm tamamlanmayacaqdır. Kuin və Putnamın tezislərinin nəticəsi kimi nəzərə çarpan riyazi obyektlərin həqiqətən mövcud olması fikri, mübahisəli də olsa, hər halda elm tarixçilərinin mühüm bir qismi tərəfindən qəbul edilir. Bu yanaşmaya qarşı etirazlara Hartri Fildin “fictionalism” nəzəriyyəsi misal ola bilər.⁵¹ Baxmayaraq ki, Fild riyaziyyata müraciət edilmədən təbiət elmlərində naliyyət qazanıla biləcəyini önə sürür, ancaq eyni zamanda riyaziyyatın təbiət haqqındakı mülahizələri bəsitləşdirərək asanlaşdırdığını qəbul edir. Bütün

---

⁴⁹ Hillari Putnam, “What is Mathematical Truth”, **Mathematics Matter and Method: Philosophical Papers**, Cambridge University Press, Cambridge MA, 1979, cild 1, s. 60–78.

⁵⁰ W. V. Quine, “On What There Is”, **From a Logical Point of View**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1980, s. 1–19.

⁵¹ H. H. Field, **Science Without Numbers: A Defence of Nominalism**, Blackwell, Oxford, 1980.

bunlara istinadən deyə bilərik ki, riyaziyyat kainatın tərifini verən ən uyğun dildir və elmilik baxımından əvəzolunmaz bir funksiya daşımaqdadır. Lakin bu, müasir təmayüllərə görə normal qəbul edilməklə yanaşı çox maraqlı və gözlənilməz bir haldır. Kvant mexanikasının qurucularından sayılan, Nobel mükafatı laureatı fizik Eugen Viqner, riyaziyyatın təbiətə uyğunluğunun qəribəliklərini göstərdiyi “Riyaziyyatın qeyri-əqli effektivliyi” (Unreasonable Effectiveness of Mathematics) adlı məqaləsində belə deyir:

“...riyaziyyatın təbiət elmlərinə fəvqəladə uyğunluğu sirrlərlə doludur və bunun rasiyal bir izahı yoxdur.”⁵²

Bənzər ifadələrə digər bir Nobel laureatı olan fizik Stiven Veynberqin yazılarında da rast gələ bilərik:

“Riyaziyyatçıların sonralar fiziklərin faydalı hesab edəcəkləri formal quruluşları, şüurlarında belə bir məqsəd olmasa da, riyazi gözəllik hissi ilə inkişaf etdirmələri çox qəribədir... Riyaziyyatçıların fiziki nəzəriyyələr üçün zəruri olan riyaziyyatı proqnozlaşdırma qabiliyyətləri fiziklər tərəfindən

---

⁵² E. P. Wigner, “The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences”, **Symmetries and Reflections**, MIT Press, Cambridge MA, 1964, s. 223.

çox vaxt əsrarəngizlik kimi qəbul edilir. Bu, Neil Armstrongun 1969-cu ildə Ayın səthinə ilk dəfə addımını atarkən burada Jül Vernin ayaq izlərini görməsinə bənzəyir.”⁵³

Naturalizm prizmasından kainatın riyaziyyatla təsvir edilməsinin mümkünlüyünü düşünmək üçün heç bir rəşional səbəb yoxdur, hətta kainatın riyaziyyatla təsvir edilə bilməsi çox təcəübüldür. Naturalistlər böyük əksəriyyətlə riyazi əşyalar haqqında antirealist bir qənaətə sahibdirlər, yəni riyazi əşyaları insan şüurunun məhsulu hesab edirlər. Əgər riyazi əşyalar insan şüurunun məhsuludursa, o halda bizim yaratdığımız mürəkkəb aksiomatik bir sistemin kainatın bu qədər gözəl bir tərifi verməsini gözləmək üçün heç bir əsas yoxdur. Bu yanaşmaya görə şahmat qaydalarının kainatdakı fenomenlərin tərifi verməsi nə qədər ehtimal edilirsə, riyaziyyatın kainatın tərifi verməsi də ancaq o qədər mümkündür. Naturalistin riyazi əşyaların insan şüurundan ayrı olduğunu iddia edib realist bir mövqe nümayiş etdirməsi belə problemi həll etmir. Çünki riyazi əşyalar səbəb-nəticə əlaqəsinə girməyən, kosmos-zaman xaricində qalan mücərrəd şeylərdir, buna görə də kainata heç bir təsirləri ola

---

⁵³ S. Weinberg, **Dreams of a Final Theory**, Vintage, London, 1993, s. 125.

bilməz. Riyazi əşyalar kainata təsir göstərə bilmirsə, kainatın bu əşyalarla tərif edilə biləcək bir quruluşa sahib olmasa, bu əşyalarla tərif edilməsi necə izah edilə bilər? Nəticə etibarilə riyazi əşyalar mövzusunda realist və ya antirealist bir mövqedə dayanmasından asılı olmayaraq bir naturalistin əlində kainatın riyaziyyatla tərif edilməsini mümkün edən heç bir rəşional səbəb yoxdur.

Digər tərəfdən teizm isə həm realist, həm də antirealist yanaşma çərçivəsində kainatın riyaziyyatla uyğunluğunu asanlıqla izah edə bilər. Əgər realistlərin iddia etdiyi kimi fəza-zamanın fəvqündə bəzi riyazi əşyalar həqiqi varlıqlar olaraq mövcuddursa,⁵⁴ Allah bu əşyaların fərqlində olduğu üçün kainatı bu əşyaları əhatə edəcək, yəni onlara uyğun tərzdə yaratmışdır. Riyazi əşyalar ilə kainat münasibəti baxımından naturalizmi xarakterizə edən səbəb-nəticə boşluğu teizmde mövcud deyil. Riyaziyyat insan şüurunun məhsulu olaraq qəbul edilsə belə kainatın riyaziyyatla izah edilməyə uyğun olması teizmə görə hər hansı bir problem təşkil etmir. Ötən fəsillərdə də qeyd olunduğu kimi teist dünyagörüşünün əsas gözləntisi kainatın idrak

---

⁵⁴ Teizm içərisində bir neçə realist yanaşmanın mövcudluğu mümkündür: Allahın bizim ələmimizdən ayrı bir riyazi əşyalar dünyası yaratması, riyazi əşyaların Allahın şüurunun məhsulu olması, ya da hər hansı bir şəkildə Allahın təbiəti ilə bağlı olması ehtimal edilə bilər.

edilə bilən və insan şüuruna uyğun bir quruluşa sahib olmasıdır. Əgər insan şüuru riyaziyyatı yaratmağa qadirdirsə və riyaziyyat insanın düşünməsində faydalı bir vasitədirsə, o halda kainatın da, başa düşülən və insan şüuruna uyğun olması üçün riyaziyyata uyğun şəkildə yaradılması normal bir haldır. Naturalizm baxımından kainat insan şüurunun məhsulu olmadığı üçün insan şüurunun bir icadı (riyaziyyatın) ilə kainat arasındakı belə bir uyğunluğun izahı yoxdur. Halbuki teizmə görə kainatı Allah yaratdığı üçün bu uyğunluğun normal bir hal kimi izahı mümkündür. Riyazi əşyalarla bağlı anti-realist bir mövqe önə sürüldüyü təqdirdə də kainatın riyaziyyat ilə tərif edilə bilən bir strukturda olması teizm baxımından hər hansı bir problem yaratmır. Belə ki, XX əsrin ən qabaqcıl ateistləri sırasında adı çəkilən Antoni Flu, təbiətin riyaziyyata uyğun bir strukturda olmasını, ateizmdən imtina edib Allaha inanmağa başlamasının başlıca səbəblərindən biri kimi qeyd etmişdi.⁵⁵ XVII əsrdəki elmi inqilabın ən mühüm simaları olan Dekart, Kepler, Qaliley, Leybniz, Nyuton kimi mütəfəkkirlər riyaziyyatı Allah tərəfindən kainatın yazıldığı bir dil olaraq qəbul edirdilər.

---

⁵⁵ Antony Flew, **There Is A God: How the World's Most Notorious Atheist Changed His Mind**, Harper Collins, New York, 2007, s. 96-112.

Yaşadığımız dövrdə demək olar ki, bütün alimlər elmi fəaliyyətə başlayarkən öz şüurlarında, kainatdakı fenomenlərin dərk edilməsində riyaziyyat əhəmiyyətlidir şəkildə bir postulata sahib olurlar (yuxarıda qeyd etdiyimiz qaynaqla bağlı məsələlər haqqında çoxları heç düşünməsələr belə). Xüsusən son bir neçə əsr ərzində riyaziyyata müraciətlə qazanılmış uğurlu nəticələr o qədər çox müşahidə olunmuşdur ki, bu postulat bir çox elm adamı üçün müzakirə mövzusu olmaqdan belə çıxmışdır. Buna baxmayaraq kainatın dərk edilməsində riyaziyyatın bu qədər mühüm rol oynaya biləcəyi bəşəriyyət tarixində iz qoymuş bir çox mədəniyyət tərəfindən təqdir edilməmişdir. Halbuki şüuru Quran mətni ilə formalaşan biri üçün kainatın riyazi strukturda olması heç də təəccüblü deyil. Çünki Quranda riyaziyyatla təbiət arasındakı münasibətləri açıqlayan ayələr mövcuddur. Məsələn üçün aşağıdakı ayələri göstərə bilərik:

Günəş və ay müəyyən bir ölçü ilə (hərəkət edər).⁵⁶

(Peyğəmbərlərinin) öz Rəbbinin göndərdiklərini (nə cür) təbliğ etdiyini bilsin (bəlli etsin). (Allah) onlarda olanların hamısını (peyğəmbərlərin əhvalatını və bütün əməllərini

---

⁵⁶ Rəhman 5/55.

Öz elmi ilə) ehtiva etmişdir. O, hər şeyi bir-bir sayıb yazmışdır (təsbit etmişdir)!”⁵⁷

Qurandakı bu ifadələr “kainatın başa düşülməsində riyaziyyat əhəmiyyətlidir” postulatını dəstəkləyir. Bununla yanaşı Quranın bir çox ayəsində işlədilmiş ərəbcə “qadər” sözünün əsas mənələrindən biri ölçüyə riyaət etməkdir. Aşağıdakı iki ayə “ölçü” (qadər) kəlməsinin işlədildiyi ayələr üçün gözəl nümunədir:

Şübhəsiz ki, Biz hər şeyi müəyyən ölçüdə (lazım olduğu qədər) yaratdıq.⁵⁸

Biz göydən lazımı qədər yağmur endirdik və onu yerdə (dənizdə, çayda, göllərdə və quyularda) saxladıq. Biz, sözsüz ki, onu aparmağa da (yox etməyə də) qadirik!⁵⁹

Kainatda bir ölçünün varlığına işarə edən Quran ayələri, müşahidəyə əsaslandırılmış məlumatların başa düşülməsində və ifadə edilməsində elm baxımından mərkəzi bir mövqedə olan riyaziyyata əhəmiyyət verməyi labüdləşdirir. Quran bu postulatı dünyadakı praktiki nəticələrindən asılı olmadan dəstəkləyir. Müasir

---

⁵⁷ Cin 72/28.

⁵⁸ Qamər 54/49.

⁵⁹ Munminun 23/18.

dövrdə isə riyaziyyatdan istifadə edilməsinin texnologiya istehsalındakı və həyat şəraitinin asanlaşdırılmasındakı praktiki faydaları bütün tarixi dövrlərdən daha çox müşahidə olunduğu üçün öz şüurunda “kainatın başa düşülməsində riyaziyyat əhəmiyyətlidir” postulatına yer verməyən elm adamı demək olar ki, yoxdur.

II FƏSİL
QURAN VƏ ELMİ FƏALİYYƏTİN
MOTİVASİYASI

Elmi fəaliyyətin motivasiya qaynaqları mühüm bir məsələdir. Burada sözügedən mühüm mövzu ilə Quran məzmunu arasındakı münasibət dəyərləndiriləcəkdir. Motivasiya bir davranışın həyata keçirilməsinin səbəblərini ifadə edir. Elmi fəaliyyət bir davranış növüdür və digər davranışlar kimi onun da motivasiyaya ehtiyacı vardır. Elmi fəaliyyətin çox vaxt yemək-içmək, yatmaq kimi ən təməl ehtiyaclarımızı təmin etmək şəklində bir məqsəd daşmadığını nəzərə alsaq, belə bir fəaliyyətə bu qədər vaxt, əmək və qaynaq sərf etməyin rəasional səbəbi haqqındakı suala cavab verilməsi lazımdır. Elmi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər üçün bəzən maddi ödəmələr, bəzən şöhrət, bəzən də müxtəlif mənəsb və mövqelər lazımi motivasiya qaynağı ola bilər. Burada diqqət yerilməsi vacib olan nüans ondan ibarətdir ki, sözügedən motivasiyalardan bir çoxunun hədəfini elm xaricindəki başqa məşğuliyyətlərlə də reallaşdırmaq mümkündür. Məsələn ticarət, idman, siyasət kimi məşğuliyyətlər vasitəsilə elmi fəaliyyət qədər, hətta ondan daha çox pul qazanmaq və bunları elmdən üstün tutmaq mümkündür. Demək ki, bu motivasiya hədəfləri sadəcə elmi fəaliyyətə ait deyil, elmi fəaliyyəti mümkün etməklə yanaşı zəruri etmir. Eyni motivasiyalara sahib olan bir şəxs başqa məşğuliyyətlərə də yönələ bilər. Eyni şəkildə praktiki və texnoloji ehtiyacların ödənməsi fikri də

elmi fəaliyyətlər üçün motivasiya qaynağı ola bilər. Bu doğru olsa da təməl məsələlərlə məşğul olan (kainatın keçmiş və başlanğıcı ilə məşğul olan kosmologiya kimi) elm sahələri üçün bu tərzdə praktiki hədəflərin böyük motivasiya qaynağı təmin etməyəcəyi aydındır. Praktiki həyat mərkəzli yanaşmalar təməl elmlərdən daha çox mühəndisliyin müxtəlif sahələrini ön plana çıxarır və təməl elmləri ancaq mühəndisliyin hədəfləri üçün vasitə halına gətirilə biləcəkləri miqyasda yönləndirir.

Qurana inanan bir müsəlman üçün belə motivasiya qaynaqları hər hansı bir problem yaratmır. Bir müsəlman elm xadiminin elmlə bağlı fəaliyyətlərinə görə pul və mənsəb qazanması, dünyəvi faydalar əldə etməsi normaldır. Lakin Quranın inşa etdiyi dünyagörüşü baxımından bütün bunlardan daha mənalı bir motivasiya qaynağı mövcuddur ki, bu da kainatı tədqiq etməyin Allahın bir əmri olaraq buyrulması, sözügedən araşdırma fəaliyyətinin Allahın qüdrət və sənətini tanımaq üçün bir vasitə olmasıdır. Belə bir motivasiya dünyəvi mahiyyətə sahib digər motivasiyalar olmadığı zaman belə lazımi hərəkətverici qüvvəni tətikləyir. Üstəlik belə bir motivasiya praqmatik motivasiyaların əksinə kainatı bilmə cəhdi olan elmə məxsusdur və elm xaricindəki başqa sahələrlə

təmin edilə bilməz. Elmin müxtəlif həzzlər və dünyəvi mənfəətlər üçün vasitə halına gətirilməsi mümkün olmayan sahələrdə də təsir gücünə malik olar. Bunu idrak edən, Quranın kainatı başa düşmə vürğusunu dərk edən ideal müsəlman cəmiyyətinin elmlə məşğul olması labüd bir hal alır. Quran tərəfindən təqdim olunan dünyagörüşündə kainatı ən yaxşı şəkildə anlama fəaliyyəti olan elmin labüd bir yeri vardır.

Bundan başqa insanın daxilindəki maraq duyğusu bir motivasiya qaynağı olaraq təqdim edilə bilər. Aristotelin dediyi kimi, “Bütün insanlar təbiətləri etibarilə bilməyi arzulayarlar.”⁶⁰ “Bilmək arzusu” insan fitrətinin ən mühüm xüsusiyyətlərindəndir.⁶¹ “Bilmək arzusu” elmi fəaliyyəti dəstəkləyən bəşəri bir arzudur. Bu isə teist, ateist, hindust, buddist, müsəlman, xristiyan və yəhudi olmasından asılı olmayaraq bütün insanların müştərək xüsusiyyətidir. Daxildən gələn bu arzu motivasiya qaynağı olmaqla yanaşı elmi məşğuliyyətə vaxt və maddi qaynaq sərf etməyin rasionallıq səbəblərini ortaya qoymur. Bu arzu hərəkətverici bir qüvvə ola bilər, lakin rasionallıq

---

⁶⁰ Aristotle, **Metaphysics**, çev: Hugh Lawson-Tancred, Penguin Classics, London, 1999, I, 980.a21

⁶¹ Fitrət haqqında bax: Rum 30/30. Yenə bax: Caner Taslaman, **Arzulardan Allah'a**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014.

səbəbləri göstərmək üçün kifayət deyil. Məsələn daxildən gələn yemək yemə arzusu insanı şirniyyat yeməyə sövq edə bilər, ancaq obezlik və ya diabet xəstəliyi varsa insanın bu arzusuna boyun əyməməsi lazımdır. Bəzən insanın öz arzusuna uyması deyil, uymaması daha rasionaldır. Quran isə rasionl bir təmələ əsasən motivasiya edir. Belə ki, insan fitrətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri arzuların qane edilməsidirsə, digəri də davranışların rasionl təməllərini ortaya qoyaraq aqlın razı salınmasıdır. Quran rasionl əsalara malik motivasiya təqdim edərək insan fitrətinin bu ehtiyacına cavab verir və bilmək arzusunun qane edilməsini əqli səbəblərlə dəstəkləyir. Yaradanın əmrini yerinə yetirmək, Yaradanın qüdrət və sənətini tanımağa çalışmaq əqli bir zərurətdir.

Quranın yüzlərlə ayəsində kainatdakı fenomenləri araşdırıb ibrət almağa dəvət edilir. Əminliklə qeyd edə bilərik ki, böyük dünya dinlərinin heç birində bu qədər intensiv bir dəvət yoxdur. Yuxarıda da nəzərə çatdırdığımız kimi kainatdakı fenomenlərə yönləndirən bu təbliğ elmi fəaliyyət vaxtı şüurumuzda mövcud olan postulatları, məsələn “insan kainat haqqındakı həqiqətləri dərk edə bilər” və ya “kainatı tədqiq etmək dəyərlidir” şəklindəki postulatları da dəstəkləyir. Lakin postulatları formalaşdırmaqla

yanaşı Quranın məzmunu kainatı araşdırmaq üçün hərəkətverici qüvvə, motivasiya funksiyası da daşıyır. Bir mesəlman üçün Allahın əmrlərini yerinə yetirmək və Allahı daha yaxşı tanımağa çalışmaq ən üst səviyyədə bir motivasiya qaynağıdır. Rasional əsaslara söykənən bu motivasiya pul, şöhrət, mənəb kimi hər hansı bir dünyəvi mənəfət olmadan da kainatın araşdırılması fəaliyyətini dəstəkləməkdədir. Yüzlərlə ayədə yer verilən bu yönləndirməyə bir çox müsəlmanın diqqət yetirməməsi ya da səthi şəkildə tətbiq etməsi mümkündür. Lakin bu dövətə dair ən yaxşı tətbiqat formasının elmi fəaliyyətlərə (bu fəaliyyətləri göstərməyə və nəticədə əldə edilmiş biliklərin öyrənilməsinə) yönləndirdiyi məlumdur. Belə ki, yaşadığı dövrün (973-1048) ən məşhur elm adamlarından sayılan Biruni, “Mənim elmlə məşğul olmağımın başlıca səbəbi Ali İmran surəsinin 191-ci ayəsidir.” – deyə qeyd edir.⁶² Müvafiq ayə bu şəkildədir:

O kəslər ki, ayaq üstə olanda da, oturanda da, uzananda da Allahı xatırlar, göylərin və yerin yaradılması haqqında düşünər (və deyərlər): “Ey Rəbbimiz! Sən bunları boş yerə

---

⁶² Mehdi Golshani, **The Holy Qur’an and the Sciences of Nature**, Global Scholarly Publications, New York, 2003, s. 154

yaratmamısan! Sən pak və müqəddəssən! Bizi cəhənnəm odunun əzabından (Özün) qoru!⁶³

Birununin qeyd etdiyi bu ayəyə bənzər şəkildə kainatdakı fenomenləri araşdırmağa yönləndirən bir çox Quran ayəsi mövcuddur:

De: “Bir gör göylərdə və yerdə (Allahın birliyini və qüdrətini sübut edən) nələr var. Lakin iman gətirməyən bir tayfaya ayələr və (Allahın əzabı ilə qorxudan) peyğəmbərlər heç bir fayda verməz!⁶⁴

Həqiqətən, göylərdə və yerdə möminlər üçün ibrətlər vardır! Sizin yaradılışınızda və (Allahın yer üzünə) yayıb səpələdiyi canlılarda tam yəqinliklə inananlar üçün (Allahın birliyinə, qüdrət və əzəmətinə, qiyamət gününün haqq olmasına dəlalət edən) əlamətlər vardır. Gecə və gündüzün bir-birinin ardınca gəlib-getməsində, Allahın ruzi vermək üçün göydən yağış yağdırmasında, onun vasitəsilə yeri ölümündən (quruduqdan) sonra diriltməsində və küləkləri (müxtəlif tərəflərə) yönəltməsində ağılla

---

⁶³ Ali İmran 3/191.

⁶⁴ Yunus 10/101.

düşünənlər üçün (Allahın hər şeyə qadir olmasını sübut edən) dəlillər vardır.⁶⁵

Göydən sizin üçün yağmur endirən Odur. Ondan (o sudan) siz də, içində (heyvanlarınızı) otardığınız ağaclar (və otlar) da içər (ağaclar və otlar da onun vasitəsilə bitər). (Allah) onunla (o su ilə) sizin üçün əkin (taxıl, bitki), zeytun, xurma, üzüm və bütün (başqa) meyvələrdən yetişdirir. Düşünüb-daşınanlar üçün bunda (Allahın vəhdaniyyətini sübut edən) dəlillər vardır!⁶⁶

Yeri döşəyən, orada möhkəm dağlar, çaylar yaradan və bütün meyvələrdən cüt-cüt yetişdirən də Odur. O, gündüzü gecə ilə örtüb bürüyür. Həqiqətən də, bunda dərin düşünən adamlar üçün dəlillər vardır.⁶⁷

Doğrusu, göylərin və yerin xəlq edilməsində, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində ağıllı adamlar üçün dəlillər vardır.⁶⁸

Quranın bir çox fərqli fenomenin araşdırılmasına yaratdığı rəğbətin müəyyənləşdirilməsi mövzumuz baxımından

---

⁶⁵ Casiyə 45/3-5.

⁶⁶ Nəhl 16/10-11.

⁶⁷ Rad 13/3.

⁶⁸ Ali İmran 3/190.

mühümdür. Müasir dövrdə elm sahələrinin spesifikləşməsi nəticəsində sözügedən araşdırma sahələrindən hər biri fənn şəklində adlandırılmışdır. Buna bir neçə misal göstərmək yerinə düşərdi. Məsələn aşağıdakı ayənin yönləndirməsi astronomiya haqqındadır:

Məgər onlar başlarının üstündəki göyə baxıb onu necə yaratdığımızı, necə bəzədiyimizi və orada heç bir yarıq olmadığını görmürlərmi?!⁶⁹

Bu ayələrin yönləndirməsi geologiya elmi ilə bağlıdır:

Dağlara (baxırlar ki) necə dikəldilmişdir? Və yerə (baxırlar ki) necə döşədilmişdir?⁷⁰

Aşağıdakı ayənin yönləndirməsi ilk canlıların öyrənilməsi ilə məşğul olan paleontologiya haqqındadır:

De: “Yer üzünü gəzib dolaşın və (Allahın) məxluqatı ilk dəfə necə yaratdığına baxın. Sonra

---

⁶⁹ Qaf 50/6.

⁷⁰ Şaşiyyə 88/19-20.

Allah ölümləri dirildəcəkdir. Allah hər şeyə qadirdir.⁷¹

Bu ayənin yönləndirməsi arxeologiya sahəsinə aiddir:

Məgər onlar yer üzündə gəzib dolaşaraq özlərindən öncəkilərin aqibətini görmədilərmi? Onlar bunlardan da güclü idilər. Onlar torpağı şumlayır, yer üzünü bunlardan daha çox abadlaşdırırdılar. Elçiləri onlara açıq-aydın möcüzələr gətirirdilər. Onlara Allah zülm etmədi. Onlar özləri özlərinə zülm etmişdilər.⁷²

Bu ayənin yönləndirməsi botanika haqqındadır:

Göydən su (yağış) endirən Odur. Biz onunla hər bir bitkini yetişdirdik, yaşıl fidanlar göyərttik, onlardan bir-birinə sarmaşmış (sünbül olmuş) dənələr çıxartdıq. Biz xurma ağacından, onun tumurcuğundan bir-birinə sarmaşmış salxımlar yetişdirdik. (Biz, həmçinin) üzüm bağları, bir-birinə bənzəyən və bənzəməyən zeytun və nar yetişdirdik. (Onlardan hər birinin) bar verdiyi vaxt meyvəsinə və onun yetişməsinə baxın. Şübhəsiz

---

⁷¹ Ənkəbut 71/20.

⁷² Rum 30/9.

ki, bunda (Allahın Öz qüdrəti ilə yaratdığı bu şeylərdə) iman gətirən bir camaat üçün (Rəbbinizin varlığını sübut edən) dəlillər vardır.⁷³

Aşağıdakı ayənin yönləndirməsi zoologiya ilə əlaqədardır:

Şübhəsiz ki, davarda (sağmal heyvanlarda) da sizin üçün bir ibrət vardır. Biz onların qarınlarındakı qanla ifrazat arasında olan təmiz südü sizə içirdirik. O, içənlərin boğazından rahat keçər. (Qanın və ifrazatın dadı, qoxusu və rəngi əsla südə qarışmaz. Əksinə, südə elə bir tam verərik ki, o, içənlərə xoş gələr).⁷⁴

Bu ayənin yönləndirməsi embriologiya sahəsinə şamil edilə bilər:

Ey insanlar! Öləndən sonra yenidən diriləcəyinizə şübhəniz varsa (ilk yaradılışınızı yada salın). Həqiqətən, Biz sizi (babanız Adəmi) torpaqdan, sonra mənidən (nütfədən), sonra laxtalanmış qandan, daha sonra müəyyən, tam bir şəklə düşmüş (vaxtında doğulmuş) və düşməmiş (vaxtından əvvəl doğulmuş) bir parça ətdən yaratdıq ki, (qüdrətimizi) sizə göstərək.

---

⁷³ Ənam 6/99.

⁷⁴ Nəhl 16/66.

İstədiyimizi ana bətnində müəyyən bir müddət (adətən, doqquz ay) saxlayar, sonra sizi (oradan) uşaq olaraq (doğurub) çıxardarıq. Sonra yetkinlik çağına (ötuz-qırx yaşlarına) yetişəsiniz deyə (sizi böyüdərik). Kiminiz (bu həddə çatmamış) vəfat edər, kiminiz də ömrün elə bir rəzil (ən ixtiyar) çağına çatdırılar ki, vaxtilə bildiyini (tamamilə unudub körpə uşaq kimi) bilməz olar. (Ey insan!) Sən yer üzünü qupquru görərsən. Biz ona yağmur endirdiyimiz zaman o, hərəkətə (cana) gəlib qabarar (yaxud xəmir kimi acıyar) və hər növ gözəl (meyvədən, bitkidən) bar gətirər.⁷⁵

Bu qəbildən olan bir çox Quran ayəsi kainatdakı fenomenləri tədqiq edib ibrət almağa yönləndirdiyi halda, çoxları tərəfindən mənasını düşünüb həyata keçirməyə çalışmadan oxunduğu hamımızın müşahidə etdiyi bir reallıqdır. Quran mübahisəsiz bir şəkildə dünyada ən çox oxunan və əzbərlənən bir kitab olaraq qəbul edilir. Buna baxmayaraq onun mənası haqqında dərin düşünmə fəaliyyətinin bu oxuma və əzbərləmə fəaliyyətindən çox geri qaldığını asanlıqla müşahidə edə bilərik. Halbuki Quran kainatla yanaşı özü haqqında da dərin düşüncəni təlqin etmişdir:

---

⁷⁵ Həcc 22/5.

(Ya Peyğəmbər! Bu Quran) sənə nazil etdiyimiz mübarək (xeyir-bərəkətli) bir Kitabdır ki, (insanlar) onun ayələrini düşünüb dərk etsinlər və ağıl sahibləri də (ondan) ibrət alsınlar!⁷⁶

Quranın mənasına nüfuz edərək əmrlərini həyata keçirməyə çalışmaq yerinə başa düşmədən tilavət edən şəxslər kainat hadisələrinin araşdırılmasına sövq edən yüzlərlə ayəni düzgün qiymətləndirməmişdir. Müsəlmanların sözügedən Quran ayələrini lazımınca qiymətləndirmədiklərini və elmdən uzaqlaşmalarını daima tənqid edən Nobel laureatı olan fizik Abdus Salam (elektromagnetik qüvvətlə zəif atom qüvvətini birləşdirərək 1979-cu ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür) bunları qeyd edir:

“Quran alimlərin, yəni bilik sahiblərinin və idrak qəbiliyyətinə malik olanların üstünlüyünü vüqulayaraq belə buyurur: “Heç bilənlərlə bilməyənlər eyni olar?” Qurandakı yeddi yüz əlli ayə (təxminən səkkizdə biri) möminləri təbiəti araşdırmağa, onun haqqında düşünməyə, həqiqət axtarışında ağıldan ən üst səviyyədə yararlanmağa,

---

⁷⁶ Sad 38/29.

bilik qazanmağa və elmi dünyagörüşünü cəmiyyət həyatının bir parçası halına gətirməyə sövq edir.”⁷⁷

Abdus Salamın Nobel mükafatını Quran oxuyaraq alması onun elm-din münasibətinə dair mövqeyini göstərən, simvolik mənası olan bir davranış idi. Mükafatı alarkən oxuduğu ayə isə bu olmuşdu.⁷⁸

Yeddi göyü (bir-birinin üstündə) qat-qat yaradan da Odur. (Ey insan!) Sən Rəhmanın yaratdığında heç bir uyğunsuzluq görməzsən. Bir gözünü qaldırıb (səmaya) bax, heç orada bir yarıq (çatdaq, nöqsan) görə bilərsənmi?! Sonra gözünü qaldırıb iki dəfə bax. Göz orada (axtardığını tapmayıb) zəif, yorğun düşərək yenə də sənə tərəf qayıdacaqdır!⁷⁹

Quran ayələrinin kainatın araşdırılmasına intensiv şəkildə sövq etməsi müsəlmanların elmi fəaliyyət ilə yaxın təmas qurması üçün kifayətdir. Digər tərəfdən dünyanı tanımaq, bütün məxluqatın varlıq səbəbi olan Yaradanı tanımaq üçün bir vasitə

---

⁷⁷ Bu iqtibas Abdus Salamın Parisdəki UNESCO House-da 27 aprel 1984-cü ildəki çıxışından götürülmüşdür. Çıxışın tam mətni üçün bax: <http://reviewofreligions.org/9422/from-the-archives-islam-and-science-concordance-or-conflict/>

⁷⁸ http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/physics/laureates/1979/salam-speech.html

⁷⁹ Mülk 67/3-4.

olduğundan teist inanca sahib olanlar üçün bir motivasiya təşkil etməkdədir. Bu baxımdan islam ilə digər ilahi dinlər, yəhudilik və xristiyanlıq arasında elə bir fərq yoxdur. Belə ki, bu dinlərə mənsub olanlardan bir çoxu kainatın araşdırılmasındakı motivasiya qaynaqlarının Yaradanın qüdrət və sənətini anlamaq olduğunu dilə gətirmişdir. Məsələn bəzi xristiyan mütəfəkkirlər Allahın iki kitabı olduğunu, müqəddəs kitab və kainatdan ibarət olan bu kitablardan hər ikisinin də Allahın varlığı və atributları haqqında bilik qaynağı olduğunu ifadə etmişdir.⁸⁰ “Allah əsərləri ilə bilinir.” – deyən Nyuton⁸¹ kimi xristiyan elm adamlarının fəaliyyətlərində dini inancları motivasiya qaynağı olmuşdur.⁸² Del Ratş mövzu ilə bağlı bunları qeyd edir:

---

⁸⁰ Peter Harrison, **The Bible, Protestantism and the Rise of Natural Science**,

Cambridge University Press, Cambridge, 1998; Kenneth J. Howell, **God’s Two Books: Copernican Cosmology and Biblical Interpretation in Early Modern Science**, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2002.

⁸¹ Nyutonun dini motivasiları üçün bax: Enis Doko, **Dahi ve Dindar: Isaac Newton**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2011.

⁸² James E. Force ve Richard H. Popkin (ed.), **Newton and Religion: Context, Nature and Influence**, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1999.

“Allahın yaratdığı bir varlıq və Onun sənətinin bir təzahürü olduğu üçün kainatın araşdırılması dəyərlidir. Əslində bəzi xristianlar məxluqatın araşdırılmasına dini mənə yüklədilər. Allahın yaratdıqlarını təqdir etməyi və mahiyyəti etibarilə elmi fəaliyyəti Allaha qarşı bir növ dini itaət olaraq qəbul etdilər.”⁸³

Bəşəriyyət tarixinin ən məşhur riyaziyyatçılarından hesab edilən, VIII-IX əsrlərdə yaşamış islam mütəfəkkiri Xarəzmi “cəbrin atası” adı ilə tanınır. Qərb dünyası bugünkü ədədlər sistemini və sıfırı onun əsərləri vasitəsi ilə öyrənmişdir. Öz çalışmalarını dini bir ibadət olaraq qəbul edən Xarəzminin bu sözləri onun araşdırmalarındakı dini motivasiyanın təsir dairəsinə açıq şəkildə göstərir:

“Elmə göstərilən o isti münasibət...bilənlərə Allahın göstərdiyi iltifat və lütf, qeyri-müəyyənliklərin ortadan qaldırılması və çətinliklərdən çıxış yolu tapılması üçün onlara göstərdiyi dəstək və mərhəmət əl-cəbr və əl-müqabələ ilə hesablama aparmağa dair arifmetikadakı ən asan və faydalı olanla

---

⁸³ Del Ratzsch, “The Religious Roots of Science”, Melville Y. Stewart (ed.), **Science and Religion in Dialogue**, Wiley-Blackwell, New York, 2010, c.1, s. 65.

məhdudlaşdırdığım qısa bir araşdırma aparmaq üçün mənə cəsarət verdi.”⁸⁴

Bu gün teist mütəfəkkirlərin böyük əksəriyyəti Allahın varlığını əsaslandırmaq üçün “boşluqların Tanrısı” (God of gaps) arqumentlərindən istifadə edilməsinin əleyhinədirlər. Onların fikrincə bu arqumentlər cəhalətdən yola çıxan bir yanaşmanın ifadəsidir. “Boşluqların Tanrısı” tərzindəki yanaşmaları önə sürənlərin fikrincə Allahın varlığına dair ən böyük dəlil kainat və canlılar haqqındakı məchul məsələlərdir və bu boşluqların Allah inancı ilə doldurulması lazımdır. “Ürəyin necə işlədiyini bilmirik, o halda ürəyi Allah yaradıb” ya da “Ulduzların işığının necə əmələ gəldiyini bilmirik, deməli ulduzları Allah yaradıb” şəklindəki yanaşmalar “boşluqların Tanrısı” tərzində arqumentlərə misaldır. Bu yanaşmalar baxımından hər bir yeni elmi kəşf daha əvvəl bilinməyən bir məsələni, yəni bir boşluğu izah etdiyi üçün bütün bunların Allaha isnad edilməsinin lazımsızlığını göstərməkdədir. Bu yanaşma sahibləri bir növ kainatın bilinməsindən deyil, bilinməməsindən kömək gözləyirlər. Halbuki Allahın varlığına dair arqumentlər gətirən müasir teist fəlsəfəçilərin və

---

⁸⁴ Victor J. Katz, **A History of Mathematics: An Introduction**, Pearson, 2008, s. 271.

teoloqların demək olar ki, heç biri “boşluqların Tanrısı” fikrinə müsbət baxmırlar. Allahı boşluqlarda axtarmaq teizmin təməl ruhuna ziddir. Bir teist üçün Tanrı sadəcə boşluqlarda təzahür edən bir varlıq deyil. O, kainatın hər yerinə və hər anına nüfuz edə bilər. Təbiətdəki bütün hadisələrin arxasında Onun izi vardır. Dolayısıyla da bir teistin “boşluqların Tanrısı” yanaşmasını mənimsəməsi absurddur.

“Boşluqların Tanrısı” yanaşmasını mənimsədiklərini önə sürərək teistləri tənqid edən şəxslər geniş yayılmış məntiqi bir yanlışla düşürlər. Məntiq literaturunda bu, “qorxuluq xətası” (straw man fallacy) adlandırılır. “Qorxuluq xətası”na düşənlər qarşı tərəfin həqiqi fikrini bir kənara qoyur, bunun əvəzinə isə kobud və ya şişirdilmiş bir nümunə üzərindən qarşı tərəfə öz tənqidlərini yönəldirlər. “Boşluqların Tanrısı” yanaşmasını teizmin həqiqi mövqeyi şəklində göstərib “qorxuluq xətası” edənlərin arasında Stefen Hovkinq kimi məşhur elm adamları da vardır.⁸⁵ Bu gün önə sürülən bütün kosmik dəlillər və ya dizayn dəlilləri müasir elmi tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır,

---

⁸⁵ Hovkinqin “Böyük Dizayn” (Grand Design) kitabında bu xətanın bir çox nümunəsi mövcuddur: Stephen Hawking və Leonard Mlodinow, **Büyük Tasarım**, çev: Selma günc, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

kainat haqqındakı cəhalətimizə deyil. Bütün arqumentlərdə elmin təmin etdiyi məlumatlar xam maddə olaraq dəyərləndirilir və çıxış nöqtəsi kimi götürülür.⁸⁶ Kainatdakı fenomenlər haqqında araşdırma aparıb düşünməyə sövq edən Quran ayələri də cəhalət üzərində yüksələn yanaşmalar əvəzinə bilik üzərinə inşa edilən yanaşmaları dəstəkləyir. Kainatdakı fenomenlərin araşdırılması ulduzlar, dünya, canlılar kimi bir çox varlıqlar haqqındakı biliklərimizi artıracaq, bu biliklərə əsasən inşa edilən yanaşmalar isə “boşluqların Tanrısı” yanaşmaları yerinə dizayn dəlilləri tərzində arqumentlər olacaqdır. Belə arqumentlərlə çıxış etməyi arzulamaq elmi fəaliyyət üçün bir motivasiya qaynağıdır. XII əsrdə yaşamış məşhur islam filosofu İbn Rüşd varlığı araşdırma fəaliyyətinin Allahı tanıtdığını bildirmiş, bunu yerinə yetirən fəlsəfənin (fəlsəfə ifadəsini bugün elm adı ilə tanınan sahələri də əhatə edəcək şəkildə geniş mənada vermişdir) zəruriliyini qeyd edərək fəlsəfə-elm fəaliyyətinə dair motivasiya qaynağını açıqlamışdır:

“(…) Allahın varlığına ancaq strukturlarının bilinməsi vasitəsilə şahidlik edərlər. Bununla yanaşı

---

⁸⁶ Müasir elmin nəliyyətlərinə əsasən bu dəlillərin önə sürülməsinə misal olaraq bax: Caner Taslaman, **Evrenden Allah'a**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014.

varlığın strukturu dərindən bilindiği zaman Allah haqqındakı bilik də tam olar. Mövcudatın araşdırılması istiqamətində dinin etdiyi tövsiyyə və təşviqlər onu göstərir ki, fəlsəfə məfhumunun dəlalət etdiyi şey din baxımından zərurət və ya tövsiyyə xarakterli məsələdir. Dinin mövcudatı ağılla dəyərləndirməyə və əqli düşüncə əsasında dərk etməyə yönəlmiş dəvəti şanı uca olan Allahın kitabındakı bir çox ayədə açıq şəkildə bildirilmişdir.”⁸⁷

Bundan başqa Quranın təqdim etdiyi motivasiya formasının elmi biliklərin paylaşdırılmasını dəstəklədiyini müəyyənləşdirmək də əhəmiyyətlidir. Elmi bilikləri güc və pul kimi motivasiyalar ilə əldə etməyə çalışanlar baxımından biliklərin başqaları tərəfindən öyrənilməsi gücün və pulun bir qisminin itirilməsinə yol açar. Belə bir motivasiya adətən məlumatların paylaşılmasından daha çox gizlədilməsini dəstəkləyir. Tarix boyu bir çox bilik başqalarından gizlədilərək sadəcə ustadən şagirdə çatdırılmışdır. Buna görə də çox məlumatın kiçik bir qrupun inhisarında qaldığını, sonrakı nəsillərə çatdırılmadan unudulduğunu və unudulan bu

---

⁸⁷ İbn Rüşd, “Felsefe-Din İlişkisi Hakkında Son Söz”, **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**, çev: Mahmut Kaya, Klasik, İstanbul, 2005, s. 467-468.

biliklərdən bir qisminin daha sonra yeni cəhdlərlə kəşf edilmək məcburiyyəti doğduğunu qeyd edə bilərik. Məsələn məşhur Bizans silahı olan Yunan alovu ya da kəskinliyi ilə məşhurlaşmış Şam poladı kimi qədim texnologiyalardan çoxunun mahiyyəti müasir elm adamları üçün hələ də qaranlıq qalır. Bəlkə pramidaların necə tikildiyinin keçən əsrdə belə Misir əhalisi tərəfindən bilinməməsinin arxa planında da məhz bu reallıq dayanır. Halbuki elmi fəaliyyət üçün motivasiya qaynaqları Allahın əmrini yerinə yetirmək, Allahın qüdrətini və sənətini tanımaq olan şəxslər baxımından bilikləri gizlətmə cəhdi mənasızdır. Belə bir motivasiya biliklərin kiçik bir qrupun inhisarında qalmamasını və əldə edilən məlumatların bütün bəşəriyyətə çatdırılmasını dəstəkləyir. Şübhəsiz ki, elmi biliklər bu motivasiya xaricindəki yollarla da yayıla bilər. Mühüm olan Quranın verdiyi motivasiyanın biliklərin yayılması kimi əhəmiyyətli bir prosesi dəstəklədiyini müəyyən etməkdir.

Elmi biliklər tarix boyu fərqli inanclara sahib insanlar tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu bilikləri ortaya qoyanlar arasında yəhudi də, xristiyan da, müsəlman da, hinduist də, bütperəst də, ateist də vardır. Eyni dinin içərisində fərqli fikir daşıyıcılarının və fərqli məzhəb təqibçilərinin olduğu da unudulmamalıdır. Ona görə də elmi

biliklərin kumilyativ təbiətindən faydalanmaq üçün fərqli inanc mənsuclarından gələn bilikləri qərəz bəsləməmək və bu mövzuda kompleksli bir yanaşma nümayiş etdirməmək lazımdır. Nəzərə alınmalıdır ki, Quran kainatdakı fenomenlər üzərində düşünməyə sövq edərkən bu tərzdə kompleksli bir yanaşma aşılamaqdadır. Əksinə Quran qövmiyyətçi və irqçi yanaşmaları tənqid emiş, irq, rəng və qan bağı fərqliliklərini əhəmiyyətsiz hesab edən və bunların fəvqündəki dəyərləri mühüm sayan bir təfəkkür tərzini formalaşdırmışdır. Bu yanaşma başqa millətləri xor görərək onlardan gələn hər növ biliyə qapalı olan dünyagörüşünü qəbul etməməkdədir. Aşağıdakı ayələr bu mövzudakı gözəl nümunələrdir:

Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıdan (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanızdır (pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir). Həqiqətən, Allah (hər şeyi) biləndir, (hər şeydən) xəbərdardır.⁸⁸

Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun qüdrət

---

⁸⁸ Hücürat 49/13.

ələmətlərindəndir. Şübhəsiz ki, bunda bilənlər (ağıl və elm sahibləri) üçün (Allahın vəhdaniyyətinə, Onun hər şeyə qadir olmasına dəlalət edən) nişanələr vardır!⁸⁹

Bütün kainatı və bütün qövmləri vahid Yaradanın qulları olaraq görən Quran baxımından həqiqət ümumbəşəridir, həqiqətlər cəmiyyətlərə nisbətlə dəyişmirlər. Hər cəmiyyət üçün müəyyən tanrıları uyğun hesab edən keçmiş politeist sistemlər və həqiqətin mədəniyyətlərə görə fərqləndiyini önə sürərək ümumbəşəri həqiqətləri rədd edən postmodern yanaşmalar Quran tərəfindən əsla dəstəklənmir. Qurana görə ümumbəşəri həqiqət mövcuddur. Hansı cəmiyyət bu həqiqətləri əldə edirsə etsin həqiqətlərin təbiətinə zərər dəyməz. Digər bir cəmiyyətin kəşf etdiyi həqiqətlər də tək Tanrı olan Allahın yaratdığı bu aləmdəki fenomenlərlə əlaqədar olduğu üçün dəyərlidir. Başqa cəmiyyətdən gələn hər şeyə xor baxan dini fanatizm üçün material təşkil edən hər hansısa ifadəni Quranda tapmaq mümkün deyil. “Din” adından danışanların bu mövzudakı qəbahətli tərcümeyi-halına baxılsa belə bir ifadənin olmamasının dəyəri daha yaxşı başa düşülər. “Din” adından danışan bu şəxsləri “din taciri” adlandıran ilk islam filosofu Kindinin (IX əsr) bu sözləri bir

---

⁸⁹ Rum 30/22.

müsəlmanın digər cəmiyyət və inanc qruplarından gələn biliklərə qarşı nümayiş etdirməli olduğu mövqeyi gözəl bir şəkildə xülasə edir:

“Haradan gəlməsindən asılı olmayaraq, hətta bizə uzaq və qarşı olan millətlərdən gəlsə belə həqiqətin gözəlliyini mənimsəməkdən və ona sahib olmaqdan utanmamalıyıq. Çünki həqiqəti axtaran biri üçün həqiqətdən daha dəyərli heç nə yoxdur. O halda həqiqəti əksik hesab etmək, onu deyəni və çatdıranı xor görmək bizə yaraşmaz.”⁹⁰

Quran kainatdakı fenomenlərin bilinməsi fəaliyyəti olan elmi motivasiya etməklə yanaşı əxlaqi bir sistem də qurur. Ki, bu da elmi biliklərin bəşəriyyətin faydalanması üçün və Allahın bir neməti olan təbiətə zərər vurmada istifadə edilməsini labüdləşdirir.⁹¹ Bilik güc deməkdir və bu gücün əxlaqi prinsiplərə riayət edilmədən istifadəsinin doğuracağı nəticələr keçən əsrdə dünyadakı hadisələri izləyən hər kəs tərəfindən bilinir. Xeyir və həqiqətin yanında, şərr və yanlışın

---

⁹⁰ Kindi, “Kitab fi’l Felsefeti’l Ula”, **İslam Filozoflarından Felsefe Metinləri**, çev: Mahmut Kaya, Klasik, İstanbul, 2005, s. 9.

⁹¹ Quranın dəstəklədiyi postulatlarla və verdiyi motivasiya ilə yanaşı inşa etdiyi əxlaqi sistem və elmi fəaliyyət arasındakı münasibət üçüncü bir fəsildə araşdırıla bilər. Lakin biz bu mövzuya motivasiya başlığı altında qısaca toxunmaqla kifayətlənirik.

qarşısında dayanmaq, zəifləri mənfəət gözləmədən müdafiə etmək Quran prinsipləridir. Bu qəbildən prinsiplər həyatın bir çox mərhələsində əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi mühüm bir qüvvə qaynağı olan elmi biliyin əldə edilməsində və istifadəsində də əhəmiyyətlidir. Məsələn tibb sahəsində əldə edilmiş bir biliyin bəşəriyyətin mənafeyi naminə, məsuliyyətlə, insanları aldatmadan, zəif və kasıbları nəzərə alaraq istifadə edilməsinin nə qədər mühüm olduğu məlumdur. Eyni şəkildə hamımızın həyat mühiti olan və vurduğumuz zərəri təkrar özümüzə və bizdən sonrakı nəsillərə geri qaytaran təbiətə qarşı məsuliyyətli bir şəkildə, elmi fəaliyyət nəticəsində qazanılmış texnologiyalardan istifadə edilməsi bəşəriyyətin bugünü və gələcəyi üçün həlledici bir əhəmiyyət daşımaqdadır. Quranın bu ayəsi sözügedən mövzuda bu kitabı rəhbər təyin edənlər üçün mühüm bir nəsihətdir:

İnsanların öz əlləri ilə etdikləri (pis əməllər, günahlar) üzündən quruda və suda fəsad (pozuntu) əmələ gələr (bəzi yerlərdə quraqlıq, qıtlıq olar, bəzilərində zərərli yağışlar yağar, zəlzələ baş verər, dənizlərdə gəmilər batar) ki, Allah (bununla) onlara etdiklərinin bir qismini (etdikləri bəzi günahların cəzasını)

daddırsın və bəlkə, onlar (tövbə edib pis yoldan) qayıtsınlar.⁹²

Təbiətə vurulan zərərin insanlar üçün zərəre çevrilə biləcəyi ən qədim dövrlərdə də müşahidə edilə bilən bir hadisə idi, məsələn meşələri yandıranlar bunun nəticələrinə şahid ola bilərdilər. Lakin insanların təbiətə vurduğu zərərin həqiqi mənası XVII əsrdəki elmi inqilabın nəticələrindən biri olan XVIII-XIX əsr sənaye inqilabı ilə başa düşüldü. Ekologiya düşüncəsinin ciddi şəkildə əsaslandırılması isə ancaq XX əsrdə baş verdi. Bunları nəzərə aldığımız zaman VII əsrdə nazil olan Quranın insanların öz əməlləri ilə quruya və dənizə zərər verdiklərini, buna görə özlərinin cəzalandırıldıklarını və bu tərz davranışlardan imtina edilməsinin vacibliyini vurğulaması həqiqətən təqdirəlayiqdir. Quranda kainatdakı fenomenlər Allahın ayələri olaraq təqdim edilir və kainatın həqiqi sahibinin Allah olduğu şüuru aşılır. Bir müsəlman üçün Allahın ayələri təbii ki, dəyərlidir. Onlara qarşı kobud davranmaq və təbiətə zərər vurmaqla digər insanlara və gələcək nəsillərə xətər yetirmək Quranın aşladığı məsuliyyət duyğusu ilə uyuşmur. Təbiətə Quranın inşa etdiyi təfəkkürlə və öyrətdiyi əxlaq sistemi ilə baxan birinin ona zərər vurmaması lazımdır.

---

⁹² Rum 30/41.

Qısacası Quran insanlar üzərində geniş təsir dairəsinə malik bütün dinlərdən daha güclü bir vurğu ilə, yüzlərlə ayə vasitəsilə kainatdakı fenomenlərə yönləndirmiş, bu fenomenlərin araşdırılmasını Allahın qüdrət və sənətinin dərk edilməsi baxımından mühüm hesab edən bir dünyagörüşü təqdim edərək bunları öyrənmə fəaliyyətini motivasiya etmişdir. Belə bir motivasiya verən Quranın elmi biliklərin mübadiləsini dəstəkləyən, ümumbəşəri həqiqətlərin varlığını ifadə edən, başqa millətlərdən alınan elmi biliklərə mane olmayan, əxlaqi dəyərləri heç bir fəaliyyətdən kənar saxlamayan və təbiətin qorunmasını dəstəkləyən strukturu da mühüm xüsusiyyətlər olaraq nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Bu kitabda Quranın formalaşdırdığı dünyagörüşü ilə elmi fəaliyyət arasındakı münasibəti göstərməyə çalışdıq. Birinci fəsildə bu münasibət elmi fəaliyyətlərlə paralel addımlayan şüurdakı postulatlar kontekstində tədqiq edildi. Elmi fəaliyyət ilə məşğul olarkən – fərqiində olsa da olmasa da – şüurumuzda bir çox postulata sahib oluruq. Məsələn şüurumuzda “kainat rasiyal, başa düşülən bir quruluşa sahibdir” – şəkliində bir postulat olmasa kainatı anlamağa cəhd göstərməmiş, “təbiət qanunları ümumbəşəridir” – şəkliində bir postulat olmasa məkan və zaman etibarilə dəyişən və dəyişəcək olan qanunları tapmaq üçün bu qədər enerji sərf etməyimizin heç bir mənası olmazdı. Kitabda elmi fəaliyyətlə məşğul olmağımızı dəstəkləyən yeddi əsas postulatdan bəhs edildi. Eyni şəkildə Quranın məzmununun və varlıq anlayışının bu postulatları dəstəklədiyi və müasir elm sferalarında geniş yayılmış naturalist-ateist yanaşma ilə müqayisədə buna daha yaxşı nail olduğu ortaya qoyuldu.

Kitabda göstərməyə çalışdığımız kimi Quran bu postulatlardan bir qismini teist bir varlıq anlayışı təqdim edərək, bir qismini davranışlarımıza görə məsuliyyət daşdığımızı bildirərək, bir qismini kainatı dərk etməyə israrla dəvət edərək, bir qismini

də məzmunundakı digər vurğularla dəstəkləməkdədir. Teist bir varlıq anlayışı formalaşdıraraq dəstəklədiyi postulatlar mövzusunda Quranın yəhudilik və xristiyanlıq ilə eyni hərəkət nöqtəsinə sahib olduğunu qeyd etmək mümkündür. Belə ki, kitabda müsəlman olmayan teist fəlsəfəçilərdən və elm xadimlərindən iqtibaslar gətirərək müştərək xüsusiyyətləri də göstərməyə çalışdıq. Buna baxmayaraq bəzi mövzularda Quran məzmunu ilə digər teist inanışlar arasında müəyyən bir fərq olduğu (bu fərq dərəcə fərqi də, mahiyyət fərqi də ola bilər) nəzərə alınmalıdır. Məsələn Quranın məzmununun “kainat haqqında bilik qazanmaq baxımından müşahidə əhəmiyyətlidir” – şəkildəki postulata verdiyi dəstəyin digər bütün teist dinlərdən daha böyük olduğu kimi xüsuslar unudulmamalıdır.

Praktiki mənfəətə əsasən və ya rəasional bir təmələ istinad etmədən bu tərz postulatları malik olanları varlığı danılmazdır. Məsələn elmi fəaliyyətlərin texnologiyanın inkişafındakı praktiki faydası müşahidə edilərək, “kainatı tədqiq etmək dəyərlidir” postulatına və ya təbiət qanunlarının ümumbəşəriyyətinə dair postulata rəasional əsaslar olmadan da sahib olmaq mümkündür. Bir çox naturalist elm adamının varlığı bir həqiqətdir və onlar da bu postulatları sahibdirlər. Lakin Quranın

hansısa praktiki mənfəətdən asılı olmadan və rasional bir əsas gətirərək bu postulatları dəstəklədiyini göstərmək mühümdür. Baxmayaraq ki, rasional əsasları haqqında düşünmədən də bu postulatlara sahib olmaq mümkündür, sözügedən postulatların rasional əsasları fəlsəfi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə bir əsas olmadan bu postulatlara sahib olmaq intellektual olaraq qənaətbəxş deyil. Kitabda qeyd etdiyimiz kimi naturalist-ateist fəlsəfi yanaşma bu postulatların rasional əsaslarını ortaya qoya bilmədiyi halda Quran bu missiyanı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməkdədir.

Kitabın ikinci fəslində Quranın elmi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün verdiyi motivasiyaya nəzər salınır. Kainatdakı fenomenlərin araşdırılması, bunlardan ibrət alınması və bunlar vasitəsilə Allahın qüdrət və sənətinin dərk olunması dünyada böyük təsirə malik bütün dinlərdən daha çox Quranda vurğulanmışdır. Bunu göstərmək üçün kitabımızda Qurandan bir çox iqtibaslar da gətirdik. Quran inananları kainatdakı fenomenlərin tədqiqinə intensiv şəkildə yönləndirməkdə və elmi fəaliyyət üçün lazımi motivasiyanı təmin etməkdədir. Şüurumuzda mövcud olan lazımi postulatlar qədər hərəkətverici qüvvəni kəşf etməmiş də mühümdür. Elmi fəaliyyət

nəticəsində mal-dövlət, şöhrət və xarizma qazanmaq da motivasiya qaynağı ola bilər, lakin Quranın hansısa dünyəvi mənfəətdən asılı olmayan bir motivasiya yaratdığını ortaya qoymaq mühüm bir məsələdir.

Quran məzmununun elmi fəaliyyətlər üçün zəmin hazırlayan postulatlarla münasibəti qənaətimizə görə daha əvvəl araşdırılmamışdır. Motivasiya mövzuna isə bizdən əvvəl bəzi çalışmalarda yer verilmişdir. Bu kitabın özünəməxsus xüsusiyyətinə gəldikdə, Quranın sözügedən postulatları dəstəkləməsi və yenə Quranın yaratdığı motivasiya paralel şəkildə araşdırılmış, Quran tərəfindən elmi şüurun inşa edilməsinə dair təfərrüatlar geniş bir çərçivədə verilmişdir.

Əlbəttə burada qeyd etdiklərimizə əlavələr edilməsi və ya qısaca toxunduğumuz məsələrin açıqlanması yolu ilə Quran tərəfindən elmi şüurun inşası mövzusunda bu çərçivənin daha da genişləndirilməsi mümkündür. Məsələn motivasiya haqqındakı fəslin içərisində qısa şəkildə toxunduğumuz bir məsələ olan Quran əxlaqının mövzuya dair əhəmiyyəti üçüncü bir fəsildə bütün təfərrüatları ilə tədqiq edilə bilər. Elmi fəaliyyət zamanı bu fəaliyyətin bəşəriyyət, gələcək nəsillər, təbiət və digər bütün canlılar üçün faydalı olacaq

şəkildə həyata keçirilməsi əxlaqi dəyərlərin daşıyıcısı olmaqla bağlı mühüm bir xüsusdur. Ümidvarıq ki, kitabda qeyd edilməyən nöqtələrin qeyd olunanlarla birləşdirilməsi və qısaca toxunulan məsələlərin genişləndirilməsi yolu ilə gələcəkdə mövzuya dair daha təfərrüatlı çalışmalar ortaya qoyulacaqdır.

Kitabda da qeyd olunduğu kimi Quranın məzmununun elmi fəaliyyətləri dəstəklədiyinə baxmayaraq ələxüsus son əsrlərdə müsəlman cəmiyyətlərin elm ilə əlaqələrinin müvəffəqiyyətli olmadığı tarixi bir reallıqdır. Bunun səbəblərinin araşdırılması başqa bir çalışmanın mövzusunur. Lakin istər XVII-XXI əsrlər arasındakı müvəffəqiyyətsizliklər, istərsə də IX-XIII əsrlər arasındakı naliyyətlər dəyərləndirilərkən buradakı analizlərin nəzərə alınmasının faydalı olacağı qənaətindeyik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Aristotle, **Metaphysics**, çev: Hugh Lawson-Tancred, Penguin Classics, Londra, 1999.
- Armstrong, David, “Reply to Van Fraassen”, **Australian Journal of Philosophy**, 66:2, 1988.
- Armstrong, David, **What Is a Law of Nature?**, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Ary, D., Jacobs L.D. ve Razavieh, A., **Introduction Research in Education**, Harcourt Brace College Publishers, Orlando, 1996.
- Beebe, Helen, “Necessary Connections and the Problem of Induction”, **Nous**, 45, 2011.
- Brooke, John Hedley, **Science and Religion: Some Historical Perspectives**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Calaprice, Alice, **The Quotable Einstein**, Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Calvin, Melvin, **Chemical Evolution**, Clarendon Press, Oxford, 1969.
- Darwin, Francis, **The Life and Letters of Charles Darwin Including an Autobiographical Chapter**, John Murray, London, 1887.
- Davies, Paul, “Taking Science on Faith”, **New York Times**, 24 Kasım 2007.
- Dawkins, Richard, **River Out of Eden: A Darwinian View of Life**, Basic Books/Harper Collins, New York, 1995.
- Doko, Enis, “Aksiyolojik Argüman: Değerlerin Ontolojik Temellendirmesi Tanrısız

- Mümkün Mü?”, Caner Taslaman ve Enis Doko (ed.), **Allah, Felsefe ve Bilim**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2014.
- Doko, Enis, **Dahi ve Dindar: Isaac Newton**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2011.
- Dretske, Fred, “Laws of Nature”, **Philosophy of Science**, 44, 1977.
- Earman, John, “Laws of Nature: The Empiricist Challenge”, R. Bogdan (ed.), **D. M. Armstrong**, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1984.
- Earman, John, “The Universality of Laws”, **Philosophy of Science**, 45, 1978.
- El-Battani, **El-Zij es-Sabi**.
- Field, H. H., **Science Without Numbers: A Defence of Nominalism**, Blackwell, Oxford, 1980.
- Flew, Antony, **There Is A God: How the World’s Most Notorious Atheist Changed His Mind**, Harper Collins, New York, 2007.
- Force, James E. ve Popkin, Richard H. (ed.), **Newton and Religion: Context, Nature, and Influence**, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1999.
- Galilei, Galileo, **Dialogue Concerning the Two Chief World Systems**, çev: Stillman Drake, University of California Press, Berkeley, 1967.
- Golshani, Mehdi, **The Holy Qur’an and the Sciences of Nature**, Global Scholarly Publications, New York, 2003.

- Haldane, J.B.S., **Possible Worlds**, Transaction Publishers, New Brunswick, 2001.
- Harrison, Peter, **The Bible, Protestantism and the Rise of Natural Science**, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Hawking, Stephen ve Mlodinow, Leonard, **Büyük Tasarım**, çev: Selma günç, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Holton, Gerald, **Thematic Origins of Scientific Thought: Kepler to Einstein**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1988.
- Howell, Kenneth J., **God's Two Books: Copernican Cosmology and Biblical Interpretation in Early Modern Science**, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2002.
- Hume, David, **A Treatise of Human Nature**, John Noon, London, 1739.
- İbn Rüşd, "Felsefe-Din İlişkisi Hakkında Son Söz", **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**, çev: Mahmut Kaya, Klasik, İstanbul, 2005.
- Katz, Victor J., **A History of Mathematics: An Introduction**, Pearson, 2008.
- Kindi, "Kitab fi'l Felsefeti'l Ula", **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**, çev: Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik, 2005.
- Lewis, David, **Counterfactuals**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1973.
- Mill, John, **A System of Logic**, Longmans, London, 1947.
- Plantinga, Alvin, "Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman", Caner Taslaman ve Enis Doko

- (ed.), **Allah, Felsefe ve Bilim**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2014.
- Plato, **Republic**, çev: R. Allen, Yale University Press, Yale, 2006.
- Plott, C., **Global History of Philosophy: The Period of Scholasticism**, Motilal Banarsidass, Delhi, 2000.
- Popper, Karl, **Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge**, Basic Books, New York, 1962.
- Putnam, Hillary, “What is Mathematical Truth”, **Mathematics Matter and Method: Philosophical Papers**, Cambridge University Press, Cambridge MA, 1979.
- Quine, W. V , “On What There Is”, **From a Logical Point of View**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1980.
- Ramsey, Frank, **Foundations**, Routledge, London, 1978.
- Ratzsch, Del, “The Religious Roots of Science”, Melville Y.
- Stewart (ed.), **Science and Religion in Dialogue**, Wiley-Blackwell, New York, 2010.
- Sabra, A. I., “Ibn al-Haytham: Brief Life of an Arab Mathematician”, **Harvard Magazine**, Eylül-Ekim, 2003.
- Steiner, Mark, **The Applicability of Mathematics as a Philosophical Problem**, Harvard University Press, Cambridge MA, 1998.
- Swartz, Norman, **The Concept of Physical Law**, Cambridge University Press, New York, 1985.

- Taslaman, Caner, **Arzulardan Allah'a**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Taslaman, Caner, **Evrenden Allah'a**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Tooley, Michael, “The Nature of Laws”, **Canadian Journal of Philosophy**, 7, 1977.
- Van Fraassen, Bas, “Armstrong, Cartwright and Earman on Laws and Symmetry”, **Philosophy and Phenomenological Research**, 2, 1993.
- Weinberg, S., **Dreams of a Final Theory**, Vintage, London, 1993.
- Wigner, E. P., “The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences”, **Symmetries and Reflections**, MIT Press, Cambridge MA, 1964.
- <http://reviewofreligions.org/9422/from-thearchives-islam-and-science-concordance-or-conflict/>
- http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/physics/laureaates/1979/salam-speech.html